

XIX VƏ XX ƏSRLƏRİN SİYASİ VƏ İCTİMAİ HADİSƏLƏRİNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA ƏKS EDİLMƏSİ¹

Dosent Dr. Əli KAFKASYALI²

XÜLASƏ

Cənubi Azərbaycan tarixinin son iki əsri onun bütün tarixinin xülasəsi hesab edilə bilər. Çünki bu dövrün hadisələri əsrlər boyu bu bölgədə yığılıb qalmış məsələlərin təzahürüdür. Təbii ki, bu dövrdə baş verən siyasi və sosial hadisələr Cənubi Azərbaycan türklərinin tarixinə və mədəniyyətinə, xüsusən də ədəbiyyatına dərin təsir göstərmiş, əhəmiyyətli izlər qoymuşdur. Bütün bu siyasi və sosial hadisələr Cənubi Azərbaycanın ədəbi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, İran türkləri, şair, poeziya.

ABSTRACT

Reflection of Political And Social Events in The 18th and 19th Century on Southern Azerbaijan Literature

The last two centuries of Southern Azerbaijan History can be considered as the summary of its whole history. Because, the events happened in those centuries are the signs of the problems increased in this region for centuries. It is quite natural that political and social events happened in this time sequence have left their traces on Southern Azerbaijan Turkish Literature, influencing their history and culture deeply, especially its literature. Political and social events, all, had found their reflection on Southern Azerbaijan literary Works, both in prose and poetry.

Keywords: Southern Azerbaijan, Southern Azerbaijan Literature, Iran Turks, poetry, poem.

1. Giriş

¹ Bu məqalə VII. Beynəlxalq Türkologiya Konqresində (8-12 noyabr 1999-cu il, İstanbul) təqdim olunmuş məqalənin bəzi əlavələrlə birlikdə hazırlanmış bir versiyadır.

² Atatürk Universitetinin Kazım Qarabəkir Təhsil Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı Təhsili Bölümünün müəllimidir.

XIX və XX əsrlərdə Qafqazda və İranda baş verən həm daxili, həm də xarici siyasi və sosial hadisələrin tarixi həmin dövrün mətnləri ilə birlikdə araşdırıldıqda, mətnlərdəki mövzuların və tarixi elementlərin mükəmməl şəkildə üst-üstə düşdüyü görünür. Buna görə də, bu hadisələrlə son iki əsrdə bu bölgədə baş verən əsas siyasi və sosial hadisələr, eləcə də bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda yaranan ədəbi əsərlər arasındakı qarşılıqlı təsiri nümayiş etdirməyə çalışacağıq.

Cənubi Azərbaycan³, bütövlükdə Azərbaycanın iki hissəsindən daha böyük olan, şimaldan Araz çayı, şərqdən Xəzər dənizi, cənub-şərqdən Tehran və Qum, cənubdan Ərak, Melayer, Nihavənd və Həmədan, qərbdən Bicar, Təkan(Tikan tepe/Tekab?!), Soğukbulak (Mahabad) və İraq və Türkiyə ilə həmsərhəd olan ən qədim türk yurdlarından biridir.⁴ Buraya Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Miyandap, Marağa, Salmas, Xoy, Mərənd, Miyana, Ənzəli, Maku, Əhər, Hərvabad(Xəlخال), Zəncan, Qəzvin və Həmədan əyalətləri daxildir.

Türk dünyasının ən mühüm mədəni, bədii və ədəbi mərkəzlərindən biri olan Cənubi Azərbaycan bir çox türk tayfalarına ev sahibliyi edir. Min illərdir qarışıq yaşayan bu türk tayfaları bəzən orijinal adları ilə xatırlanır, lakin ümumiyyətlə hamısı birlikdə "Azəri türkləri" və ya "Güney Azərbaycan türkləri" adlanır. Əslində, bu bölgənin bütün türk xalqları bəzən "Azərbaycan türkləri" və ya "Cənubi Azərbaycan türkləri" adlanır. Bu adlar bəzən İranda bütün türk xalqları üçün də istifadə olunur. "19-cu əsrin ortalarından əvvəlki dövrdə bu bölgədə yaşayan xalqlar arasında ayrıca bir Azərbaycan kimliyi yox idi; bunun əvəzinə bir türk kimliyi mövcud idi."⁵

Min illərdir ki, bu bölgəyə hökmranlıq edən Saklar, Parfiyalılar (Ərsakidlər), Qəznəvilər, Böyük Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Monqollar-İlxanilər, Cəlayirilər, Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar və Qacarlar hamısı türk dövlətləri idi. İranın bir çox bölgələri kimi, Cənubi Azərbaycan da qədim türk

³ Daha ətraflı məlumat üçün bax: A. Zeki Velidi TOGAN, "Azərbaycan" yazısı, İslam Ensiklopediyası, II, Milli Təhsil Nazirliyinin Nəşrləri, İstanbul, 1979.

⁴ Cəmil HESENLI, "Güney Azərbaycan Milli Hərəkəti", Türklər, Yeni Türkiyə Yay., Ankara 2002, XX/646.

⁵ Bölgədəki mühüm türk boylarından Acırlı, Əfşarlar, Ağaçerililər, Akqoyunlu, Əmələ, Baharlı, Bayat, Bəxtiyari, Beqdili, Boçağçı, Bozçalı, Calallı, Cəvanşir, Dəllər, Dümbüllü, Əmvarlı, Gəlbəği, Girəsunlu, Halluan(?!), Xançobanlı, Xoluaçlı, Qacar, Qaşqay, Qaragözlü, Qarapapax, Qaradağlı, Qarayı, Qaraçorlu, Qaraqoyunlu, Qazak, Kəngərli, Kələvən, Kürdbəçə, Kösələr, Muğanlı, Muqaddem, Musullu, Özbək, Pamse, Saadlu, Sarıcalı, Şahsevən, Sungur, Timurtaş, Türkcən, Yarışdaş, Türkan, Türkmən Zərgər və Zülqadır. Bax: Faruk SÜMER, Oğuzlar (Türkmenlər), Türk Dünyası Araş. Vəqfi Yay., İstanbul, 1999, s.439-450; TOGAN, "Azərbaycan", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, II/92-93; Ramazan ÖZEY, Dünya Sonekleminde Ortadoğu, Öz Eğitim Yay., İstanbul 1997, s. 268; M. Metin ÖREN, İran Türkləri Hürriyyət Hərəketləri, Ed. Selçuk Akın, Mars Matbaası, Ankara 1980, s. 4 və s.; Bainbridge Margaret, Dünyada Türklər, tr.: M. Harmancı, Say Yay., İstanbul 1990, s. 147 və s.; Yaşar KALAFAT, İran Türk Xalqlarının Geomədəni Ölçüsü, Yeditəpə Nəşrləri, İstanbul, 2005, s. 13.

vətənidir. Digər tərəfdən, türk əhalisi həmişə İranda əksəriyyət təşkil edib və qalmaqdadır.⁶

Türk ədəbiyyatının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və Türkiyə tarixində olduqca əhəmiyyətli bir yer tutan Cənubi Azərbaycan tarixi araşdırıldıqda, ən böyük dönüş nöqtələrinin və inkişaflarının XIX və XX əsrlərdə baş verdiyi aydın olur. Bu dövrdə indiki bölünmüş quruluşuna çevrilən Cənubi Azərbaycan, beynəlxalq siyasətin və siyasi-sosial inkişafların güclü təsirinə məruz qalaraq günümüzdə gəlib çatmışdır.

Tədqiqatımızda, 19-cu və 20-ci əsrlərdə baş verən siyasi və sosial hadisələrin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına təsirini araşdırarkən, ən əhəmiyyətli hadisələrə diqqət yetirdik və təhlilimizi onların cəmiyyətə təsirinə görə məhdudlaşdırdıq. Bu yanaşmanın mürəkkəbliyi azaldacağına inanaraq, həm 19-cu, həm də 20-ci əsrlərdə baş verən bu hadisələrin ədəbi əsərlərdə necə əks olunduğunu araşdırdıq və hər bir hadisəni üç başlıq altında təsnif etdik.

2. 19-cu əsrdə bölgəyə təsir edən siyasi və sosial hadisələr

2.1. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi və Azərbaycanın iki yerə bölünməsi

Siyasət və hərbi işlərdə böyük dahi olan, müsəlmanları sünni İslam altında birləşdirən və Osmanlı İmperiyası ilə əməkdaşlıq edərək sultanlarını Osmanlı Böyük Vəzirinin rəhbərliyi altına yerləşdirən və Osmanlı və Səfəvi alimlərini bir araya gətirən Əfşar şahı Nadir Şah 1747-ci ildə Qacar və Əfşar türkləri tərəfindən öldürüldükdən sonra⁷ Azərbaycan 25 xanlığa bölündü.

⁶ Türklər bu bölgəyə eramızdan 4400 il əvvəl gəlmişlər. ("Bu gün tarix elmi qəti şəkildə göstərir ki, Hind-Avropa dilli farsların on tayfası ilk dəfə eramızdan 900 il əvvəl şərqdən fars torpaqlarına gəlmiş və İslam hökumətinin icazəsi ilə İslam şahzadələrinin hakimiyyəti altında olan müasir Fars və Kerman əyalətlərində məskunlaşmış və yaşamışdır. Onlardan...") Bu gün İranın 1.648.195 km² ərazisində beş əsas etnik qrupdan ibarət təxminən 70 milyon əhali yaşayır. Bu qruplar arasında türklər ən çox saydadır və onların əhalisi demək olar ki, bütün digər etnik qrupların ümumi əhalisinə bərabərdir. Bax: Cevat HEY'ET, "İranda Türk Mədəniyyətinin Vəziyyəti", Varlık, №: 133-2, 1383/2004, səh. 129 və s.; 1998-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatlarına görə, İranda əhalinin bu etnik qrupların əsas dillərinə görə bölgüsü aşağıdakı kimidir: azərilər 23,5 milyon, farslar 22,0 milyon, lurlar 4,28 milyon, kürdlər 3,25 milyon, türkmənlər 2,0 milyon, qaşqaylar 2,0 milyon, xorasanlı türklər 1,5 milyon və ərəblər təxminən 1,2 milyon. Bax: Dünya Dilləri və İran Dilləri, 1998; Raymond FURON, İran, çev.: Qalib KEMALİ, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 11; Nadir DEVLET, Çağdaş Türk Dünyası, Mərmərə Universiteti. Ədəbiyyat Fakültəsi Yay., İstanbul, 1989, s. 277 v.

⁷ Vladimir MİNORSKI, "Nadir" yazısı, İslam Ensiklopediyası, Milli Təhsil Nazirliyi Nəşrləri, İstanbul, 1964, IX/29; Rəqıp Paşanın "Təhki və Təvfiq" əsərindən alıntılar, Ziya GÖKALP,

Ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar "Xeyali Türkiyəyə Səfəri"⁸ şeirində bu məsələni müzakirə etmiş və onun da eyni fikri daşdığını vurğulamışdır:

“Gəl sıxaq bir kərəe qardaşlıq əlin,

Lən edək naxelef əslafimiza.

Bunu Nadir də o vext duymuşdu,

Qoy mehebbət qala exlafimiza.

...

Obalar şairiyəm, dərdimizi

Duyuram, çox da dərin duyğudu bu.

Baş tuta, tutmaya, öz duyğumla

Uyuram, çox da şirin uyxudu bu.

Görüm, ay nazlı hilalım, sancaq,

Parlasın get gedə bu sönməz ocaq,

Demirəm biz qul edək dünyanı,

Dünya ancaq bizi insan sanacaq.”

Yarım əsrlik münaqişədən sonra bu xanlıqlar 1805-ci ildən başlayaraq bir-bir Rusiya hakimiyyətinə tabe olmağa məcbur oldular. 1827-ci ilə qədər rus orduları Təbriz, Marağa, Urmiya və Ərdəbili, nəticədə isə Cənubi Azərbaycanı işğal etdilər. Şahzadə Abbas Mirzə 22 fevral 1828-ci ildə rusların diktəsi ilə Türkmənçay müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu.⁹ Bu müqavilə ilə Azərbaycan iki yerə bölündü və Araz çayı sərhəd kimi qəbul edildi. Arazın şimalı ruslara, cənubu isə Qacar türk sülaləsinin hökmranlıq etdiyi İrana verildi. Bu ayrılıq həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında əsas mövzulardan birinə çevrildi. Hətta bu gün də Araz ayrılığı deməkdir:

“Araz’ı ayırdılar,

Su ilə doyurdular,

Türkçülüyn Əsasları, İnkılap və Aka Yayınları, İstanbul, s. 48; Kerim Öder, Azərbaycan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 64.

⁸ Muhammed Hüseyn ŞEHRIYAR, Divan-ı Türki Şehriyyar, Zerrin Neşriyyatı, Tehran, 1377/1999, s. 317 və...

⁹ TOĞAN, “Azərbaycan” yazısı, İslam Ensiklopediyası, II/115.

Mən səndən ayrılmazdım,

Zülm ilə ayırdılar.”¹⁰

Araz, Araz, xan Araz

Dəryaya axan Araz,

Sevgilim o taydadır,

Gəl eyləmə qan Araz!”¹¹

Şair və aşiq Yedullah Şekibi bu ayrılığı " Bu tayda özüməm, o tayda gözüm!" adlı şeirində belə ifadə edir:

“Bu tayda bala var o tayda ana,

Necə itgin düşdük hərə bir yana?

Qarşımda boyanır qardaşım qana,

Necə hönkürməyüm , mən necə dözüm ?

Bu tayda özüməm, o tayda gözüm!

Mən həsrət baxıram Araz lam axır,

Dillənmir qəlbimi yandırır yaxır,

Deyirlər vətəndən vətənə baxır,

Kim dözər bu dərde, de, mən də dözüm,

Bu tayda özüməm, o tayda gözüm!”¹²

2.2. Din əsaslı döyüşlər və məzhəb qarşıdurmaları

Cənubi Azərbaycanı İrandan təcrid etmək mümkün deyil. Onun tarixi və taleyi ümumiyyətlə İranla bağlı olub. İslamdan əvvəl İran Zərdüştlük və Məzdəkiliyin,¹³ "dini dövlət"in doğulduğu və inkişaf nöqtəsi idi və İslamdan sonra, xüsusən də

¹⁰ Ş. TAĞIYÉVA, E. REHİMLİ, S. BAYRAMZADE, Güney Azərbaycan, Orxan Nəşriyyatı, Bakı, 2000, s. 42.

¹¹ M. MƏNƏFİ, Z. EKBEROV, R. QASIMOVA, Güney Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası I-IV, Elm Nəşriyyatı, Bakı, 1981, I/337.

¹² Əli KAFKASYALI, İran türk ədəbiyyatı antologiyası, I-VI, Atatürk Universitetinin nəşri, Ərzurum 2002, VI/387.

¹³ Tahsin YAZICI, "Səfəvilər" yazısı, İslam Ensiklopediyası, X/54. Həmçinin bax: Mikelancelo QUIĐI, "Məzdək" yazısı, İslam Ensiklopediyası, VIII/201-205; NİZAMÜLMÜLK, Siyasətnamə, tərcümə edən: M. Altay KÖYMEN, Mədəniyyət Nazirliyi Nəşrləri, Ankara, 1983, səh. 213.

Səfəvilər dövründə "məzhəb dövləti"nə çevrildi¹⁴. İran coğrafiyası demək olar ki, hər dövrdə dini, siyasi və sosial ziddiyyətlərin, səpmələrin və münaqişələrin məkanı olub. O, heç vaxt qəbilələrin hakim olduğu bir ölkə olmaqdan qaça bilməyib. Bu səbəbdən, bir çox ölkələr, əsasən Fransa, İngiltərə və Rusiya, ölkədə istədikləri hərəkətləri həyata keçirmək üçün bu tayfalardan istifadə edə bildilər.¹⁵ Xüsusilə 1828-1906-cı illər arasında Rusiya və İngiltərənin hakimiyyətindən qaça bilmədi.¹⁶ Ölkə şahları onların icazəsi olmadan ölkənin bir tərəfindən digər tərəfinə gedə bilməzdilər. Türk əsilli Şah Nəsrəddin Qacarın bir deyimi bunu açıq şəkildə göstərir: "Mən ölkənin şimalına getmək istəyirəm, ingilis səfiri buna qarşı çıxır; cənuba getmək istəyirəm, rus səfiri qarşı çıxır... Lənət olsun elə bir ölkəyə ki, şahı ölkəsinin şimalına və cənubuna gedə bilmir."¹⁷

İslam dünyasında demək olar ki, bütün 19-cu əsrə əhatə edən ən mühüm siyasi və sosial hadisələr "Babi" və "Bəhai" hərəkatları və Cəmaləddin əl-Əfqaninin azadlıq mübarizələri idi. Şeyx Əhməd Əhsai və Seyid Kazım Rəşti kimi bəzi din xadimlərinin "Mehdi"nin bu əsrin əvvəllərində zühur edəcəyini iddia etməsi, 1844-cü ildə Şirazlı Seyid Əli Məhəmmədin¹⁸ "Bab" elan edilməsi və Babın ilk çıxışı ilə başlayan hadisələr bu əsrin əlamətdar hadisəsi oldu. Xarici güclərin və onların yerli əməkdaşlarının təhriki nəticəsində minlərlə insan həlak oldu.¹⁹

¹⁴ Taha AKYOL, Osmanlı İmperiyası və İranda Təriqət və Dövlət, Milliyet Nəşrləri, İstanbul, 1999, səh.

¹⁵ BLAGA, səh. 29

¹⁶ Yenə orada, səh. 21.

¹⁷ Yenə orada, səh. 21.

¹⁸ Bax: P. M. SYKES, Fars tarixi, Macmillan and Co., London, 1915, səh. 443-445.

¹⁹ 1812-ci il Zəncan üsyanı; 1843-cü ildə Kərbəladada baş verən üsyanda şiələr Osmanlı rəsmilərinə qarşı üsyana təhrik edildi və minlərlə insanın ölümünə səbəb oldu; bir çox molla, şeyx və babilərin vəhşicəsinə qətlə yetirildiyi 1847-ci il Qəzvin üsyanı; bir çox babilərin edam edildiyi Xorasanda baş verən hadisələr; Yəzd və Neyrizdə babilə olan Seyid Yəhyanın 1850-ci il üsyanı; sonrakı 1850-ci ildə baş verən babilə üsyanı və babilə liderinin güllələnməsi; 1852-ci ildə Böyük Vəzir Əmir Nizam Kaşanın hamamda öldürülməsi, Babilənin varisi olduğunu iddia edən Seyid Mirzə Yəhyanın İrandan qovulması və Osmanlı İmperiyasının Yəhyanın Famaqustada həbs edilməsi və mühakimə olunması (C. L. HUART, "Babilər" yazısı, İslam Ensiklopediyası, II/163 və s.; "Babilər" yazısı, İslam Ensiklopediyası, II/179 və s.; ÖREN, s. 17 və s.) Babilə dövrünün sonunu və onların yerinə Bəhailərin yüksəlişini qeyd etdi. Lakin Böyük Vəzir Mirzə Ağxa Xanın Tehrandə bəhailərlə müqavilə bağlayaraq münaqişələrin qarşısını alması kimi hadisələr (HUART, "Bəhaullah" girişi, 223. Bəhaullah Mirzə Hüseyn Əli Nurinin ləqəbidir. O, Seyid Yəhyanın ögey qardaşıdır. Babla heç vaxt görüşməyə də, onun varisi kimi qəbul edilməmişdir. Şahə qarşı sui-qəsd cəhdindən sonra Rusiyanın himayəsi altında olmasına baxmayaraq, ölkədən qovulmuşdur. Bağdadda məskunlaşmışdır. (SYKES, səh. 446-447) Osmanlı Dövləti Bəhaullahı Ədirnədə, daha sonra isə Akkoda yaşamağa məcbur etmişdir. İdeyaları xristianlığın aydın və əhəmiyyətli izlərini göstərən Bəhaullah 29 may 1892-ci ildə Akkoda vəfat etmişdir. Daha sonra Hayfa bəhailiyyətin mərkəzinə çevrilmişdir. Hazırda onların dini mərkəzləri İsrail torpağındadır. Daha ətraflı məlumat üçün baxın: ÖREN, səh. 17-26) əsrin birinci yarısının hadisələrindəndir. Bunlar bir neçə nümunədir. Bu dini xarakterli hadisələr illərdir davam edir. Bir tərəfdən İran dövləti, digər tərəfdən isə imperialist güclər bu dini hadisələri yaradıb və onları qızıqdırıblar. Din bir inanc olmaqdan çıxarılıb və daha çox siyasi kimlik kimi qəbul edilib. AKYOL, səh. 230. 30 ÖREN, səh. 17 və s.

Cənubi Azərbaycanın türkləri və İrandakı digər etnik qruplar bu hadisələrdən dərin narahatlıq keçiriblər. Dinlər, məzhəblər və təriqətlər arasında baş verən bu münaqişələr; şeyxlər və mollalar tərəfindən verilən rəqabətlər, ehtiraslar və ziddiyyətli fətvələr — Məhəmməd Əmin Dilsuz (öl.1834?), Seyid Rza Sabir (1849-1904), Hacı Mehdi Şükühi (1829-1896) və Seyid Əşrəfüddin Gilani (1872-1934) də daxil olmaqla bir çox şairin əsərlərində mövzu olmuşdur. Dilsuz minlərlə günahsız insanın ölümünə səbəb olan bu mənasız münaqişələrin, sonsuz ehtirasların və məzhəb müharibələrinin yaratdığı qəzəbi belə dilə gətirtmişdir:

“Bilmirəm, Ya Rəb, yenə qəlbimdə bu qovğa nədir?

axir-i ömrümdə bu başımdakı sevda nədir?

Gah çəkər deyərə, gəhi bütخانə, qahi məscidə.

Bilmərəm, məscid nədir, həm deyir u kelisa nədir?

Hər nə gəzdim məscid u meyخانə vu bütخانədə,

Bilmədim kimdir Müsəlman, kafer u tərza nədir?

Aqiləm, ya cahiləm, ya mö'minəm, ya kaferəm?

Bilmədim cahil nədir dünyadə, ya dana nədir?

Zahid u müfti vu şeyx u şəhnə, ya zöhd-i fəseq,

Nur u zülmət, xeyr u şər, ya zişt, ya ziba nədir? ”²⁰

Seyid Əşrəfüddin Gilani (1872-ci il təvəllüdlü) də " Kimdir buna qulaq asan?

şeyrində hər kəsin dindən bezdiyini yazır:

"Qanun deyər nə'rə çəkək, fəryad edək haçanacan?

Kimdir buna qulaq asan?

Fağrıların əhvalını var mı soran, ona yanan?

Kimdir buna qulaq asan?

Bihql düşən sərxoşların mekanıdır bütün bazar,

Hamı dindən olub bezar.

Qalmayıbdır abır haya, qalmayıbdır insaf, vicdan,

Kimdir buna qulaq asan?

Nə elm var, nə tərəqqi, görünməyir mə'ruf adam,

Dəyişibdir əxlaq tamam.

...

Alimlər də ruhdan düşüb, olubdurlar xanənişin,

²⁰ MƏNAFİ v.dğr., I/194.

Matemgaha dönübdür din.”²¹

2.3. Sosial Degenerasiya(inhtat)

Təbrizdə doğulub böyümüş, Tehrandə və İstanbulda tibb təhsili almış və "Şəms əl-Hükəma" ləqəbini almış satirik şair Həkim Mirzə Əli Xan Lə'li (1845-1907)²² "Şərq-i Rus"²³ şeirində türkdilli "Şərq-i Rus" qəzetinin xidmətini tərifləyərkən Cənubi Azərbaycan və Qafqaz xalqlarının vəziyyətini belə təsvir edir: "Şərq-i Rus İslam dünyasını heyrləndirdi, bu türkdilli ölkə pərdəsini üzündən qaldırdı.

...

Bidar elir yatanları evlərdə, çün xorus.

Ta eyləsin bu millət-i İslamı müttəfiq,

Hər yana yazdı namə-yi təbliğ ələrreus.

...

Təhsil-i elm-i elsenə(dillər) lazımdı bu zaman,

İstər zəban-i xaric ola, ya lisan-i Rus.

Et kəsb-i elm u sən'ət u fənn-i ziraəti,

Bəsdır hədis-i Rüstəm u Söhrab u Əşkebus.²⁴

Düşdü tamam dövlət u millət məzəllətə,

Nə şəhr-u bəhr qaldı, nə mahi, ne bir fülus.

Simurğ üruc eləyib Kuh-i Qaf'dan,²⁵

Bu sözləri xitab edər İslam'a "Şərq-i Rus".²⁶

²¹ KAFKASYALI, IV/97.

²² Mehmed Emin RESULZADE, İran Türkleri 5, Türk Yurdu, il: 1328 c. II, Sayı: 10 (22), s. 673.

²³ "Şərq-i Rus": 1903-1905-ci illər arasında Tiflisdə həftədə üç dəfə Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan siyasi, ədəbi, elmi və iqtisadi qəzet. 1905-ci ildə bir neçə sayı da "Şərq-i Rus'un Telegramları" adı altında Bakıda axşam xəbərləri kimi nəşr olunmuşdur. İlk redaktoru M. Şahtəxtli, son 45 sayının redaktoru isə C. Məmmədquluzadə olmuşdur.

²⁴ Bu, Turan başçılarından birinin adıdır. Şair bu beytdə demək istəyir ki, Rüstəm, Söhrab və Əşkebus əfsanələrini danışmaq kifayətdir; indi bilik, incəsənət və əkinçilik elmlərini öyrənməyin vaxtıdır.

²⁵ Kuh-i Qaf: Şimali Qafqaz dağlarına verilən ad. Bu dağın zirvəsi sehrli hesab olunur. Bu bərdə bir çox əfsanə var.

²⁶ Cavad HEY'ET, Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Baxış, Tehran-İran-1376/1998, I/181; MENAFİ və b., II/36.

İran şahlarından Şah Naserəddinə yaxın olan, hətta Avropa səfərində Şah Naserəddini müşayiət edən Əli Xan Ləli “Qacar şahlarından birinə” şeirində şahın özbaşınalıqlarını, xalqın və ölkənin pis vəziyyətini belə təsvir edir:

“Millət düşüb nə atəşə gör, sən də düşmüşən,

Gəh dübbə , gah məsxərə , gəh təlxək eşqinə.

Verdin tamam-i sadələrə mənşəb u ləqəb,

Satdın hamı rəiyyəti bir göyçək eşqinə

...

Gəlmir kömürçü şəhrə, qaçır yağçı qorxudan,

Vurdun nə sədmələr bizə bir zuzək²⁷ eşqinə.

Getdin nə qədri başımıza çirkin işləri,

Dözdük ki, bəlkə, xətm ola bir göyçək eşqinə...”²⁸

Cənubi Azərbaycanın ustad şairlərindən biri olan Zikri Ərdəbili (1790-?) də şeirlərindən birində eyni məsələlərə toxunur:

“Ze bəs, vücud-i zəifim bəla ilə doludur,

Misal-i ney quru cismim nəvə ilə doludur.

...

Mən istərəm ki, alam afitabdən pərtöv,

Məgər, bu səfhe-yi gərdun səhəbilən doludur?

...

Kimi gülər, kimi ağlar, zəmanədə, Zikri,

Nəvəilən doludur, ney nəvəilən doludur.”²⁹

XIX əsr Cənubi Azərbaycan poeziyasının ən mühüm nümayəndələrindən biri olan Hacı Mehdi Şükuhi də "Meymuniyyə" adlı uzun şeirində dini dəyərləri istismar edən, xalqı aldadan və dini hökmləri istədiyi kimi tətbiq edən hakimləri tənqid edir. O, onların zahiri görünüşlərində, davranışlarında və əxlaqlarında ikiüzlü olduqlarını iddia edir.

“Məqamı Kə’be-yi ərəb-i hacət,

²⁷ Zuzək: Fəttan, cazibədar bir qadın.

²⁸ MENAFİ və digərləri, I/134-138; II/38-39. Daha ətraflı məlumat üçün bax: KAFKASYALI, III/214 və sonrakılar.

²⁹ MENAFİ və digərləri, I/68

Ziyarətgah-i əshab-i iradət.
 Olur göz xirə əbyəz caməsindən,
 Çıxar yüz köynək ağ əmmaməsindən.
 Bədən, ağ came vu dəstar içində,
 Nümayan, tazə yağmış qar içində.
 Tutub xu zöhd u təqva ilə əzbəs,
 Deyərlər adına “Şeyh-i müqəddəs”.
 Gecə gündüz edər əzbəs ibadət,
 Gözündə hiç yoxdur xab-i rahat.
 Dəyil şam u səhər bir ləhzə bika,
 Oxur əd’iyyə vu övrad u əzkar.
 Verir təcdid daim dəstəmazə,
 Olur hər nisf-i şəb qayim namazə.
 Həmişə fikri izhar-i fəzilət,
 Bəyane əlm u adab-i şəriət.”³⁰

XIX əsrin siyasi və sosial hadisələri təkcə poeziyada deyil, həm də bu dövrün türk yazıçılarının erkən nəsr əsərlərində əks olunmuşdur ki, bunların da əksəriyyəti fars dilində yazılmışdır.

Mirzə Əbdürrəhim Əbutalibzadə (1834-1911), Kitablarla yüklü eşşək, Əhmədin kitabı, Həyat məsələləri, Yetiştiricilərin peşəsi və Azadlıq haqqında izahlar kimi romanlar; Zeynəlabidin Mərağeyi (1837-1910), İbrahim bəyin səyahətnaməsi romanı (üç cild); Mirzə Həsən Rüşdiyyə (1851-1944), Türk-fars dərslisi Vətən dili. Mirzə Ağə Təbrizinin (vəfatı 1915) maarifləndirici kitabı olan Risalə-yi Əxlaqiyyə və onun dörd komediyası, (1) Ərəbistan hökmdarı Əşrəf xanın macəraları, (2) Zaman xanın Brucerddə hakimiyyəti, (3) Qalxali Ağə Haşimin eçqbazlığı və (4) Şahqulu Mirzənin Kirmanşahda macəraları tamamilə dövrün siyasi və sosial hadisələrinə həsr olunmuşdur. Türk və fars dillərində yazılmış bu əsərlər İran feodal cəmiyyətinin xüsusiyyətlərini, dövlət idarəçiliyindəki ədalətsizliyi, korrupsiyanı, zülmü və tiranlığı, xalqın çətin həyatını və bölgədəki müstəmləkə güclərinin hiylələrini bütün açıqlığı ilə təsvir edir³¹. Məqaləmizin imkan verdiyi qədər nümunələr veriləcək.

³⁰ MENAFİ və digərləri, I/100-102.

³¹ Daha ətraflı məlumat üçün bax: KAFKASYALI, III/343 və seq.

Mirzə Əbdürrəhim Əbutalıbzadənin "Geyirxahların peşəsi" romanından:

(Müsyö Jorj ilə Görüş)

“Günorta çağı daxil olmaq xəbəri gətirən süvari gəldi. Əskərlər sıraya düzüldülər. Müsyö Jorj Mehrəli xan ilə birlikdə at üstündə varid oldular.

Sərdar onları qarşıladı. Oradakıları tanış etdi. Müsyö Jorj Bekon adlı cavan katibi var idi. Onu təqdim etdi. Mənim adımla eşidərkən “Bunjur Müsyö Möhsün xan” sözlərini iki dəfə təkrar etdi və çox sevindi. Yoldaşları görüb dedi:

- Allah’a şükür, İran’da Fransızca bilənlərin sayı gündən günə artır. İstə’dadlı İran əhalisinin tərəqqisi ilə məşğul olmaq Fransız millətinin vacib vəzifələrindən biridir.

...

Mən dedim:

- Məgər mümkün deyilmidir ki, dünya siyasəti fəzasında diplomatik bir şimşək çaxaraq, Rusiya Almaniya birliyinə qarşı maneələr çör çöpünü yandırsın, bu iki millət Asiya’nı və Avropa’yı bərabər dəyişsinlər, biri birinci Napolyon’un və birinci Aleksandr’ın planlarını həyata keçirsinlər?

- Mə’lumdur, dedi dünyanın idarəsi siyasətçilərin əlində deyil, başqa bir qüvvənin, hərəkət vericinin ixtiyarındadır. Amma onların birliyinə mane olan tör töküntüləri yandıra biləcək bir şimşəyin çaxması mahaldır. Yox, əgər bu çör çöp yanarsa, İngiltərə’nin və Fransa’nın əngəl düzəldən zavodu durur, çör çöp əvəzinə dağ dəreini hazırlayar, meşələr və cənqəllər düzəldər, Rus Alman birliyinin yoluna səpərik.”⁵³³²

Zeynəlabidin Mərağayinin məşhur romanı İbrahim Bəyin Səyahətnaməsindən:

“Vəzir buyurdu:

- De görək!

Dedim:

Mən xaricdə eşitmişdim, indi də öz gözümlə görəəm ki, İran yer üzünün başqa ölkələrinə nisbətən virandır. Siz cənab vəzir, o yüksək meqamın təqazasına görə, memləkətin bütün işlərindən xəbərdar olmalısınız... İndi, buyurun görək, bu geniş ölkənin hansı bir şəhərində xəstəxana var?.. Vətənin hansı qəsəbəsində nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək üçün şosə yolları çəkmisiniz?...

İndiyə dək Rusiya’da, Osmanlı torpağında, Hindistan’da səpələnmiş bu qədər İranlının mühacirət etməsinin səbəblərini öyrənmişsiniz mi? Bu bəlanın qarşısını almaq üçün nə kimi tədbirlər görmüşsünüz?...

³² KAFKASYALI, III/384.

İran cəmiyyətindən necə oldu ki, iyirmi beş nəfər tərbiyə edə bilmədiniz ki, məmləkətin gömrük işini idarə edə bilsin. Daha Avropa'da, xarici millətlərdən, ağır yüksək maaşla adam kirə eləyib gömrüklərinizi onların əlinə tapşırmayıdınız. Onda siz nə cavab verərsiniz?..

Vəzir dedi:

- Boşboğazlığın qurtardı, ya yenə də vardır? Daha məndə taqət qalmadı, sən bu cəfəngiyatına qulaq asabilmirəm. Axmaq kişi, bu füzulluqları sənə hansı köpək oğlu öyrədibdir? Məgər mən axürüzzəman peyğəmbərəm ki, ümmətin fikrinə qalam?" ³³

Dövrünün ən məşhur maarifçilərindən biri, 93 illik ömrünün 60 ilini Cənubi Azərbaycan türklərinin təhsilinə həsr etmiş Mirzə Həsən Rüşdiyyənin uşaqlar üçün yazdığı türk dili dərsliyindən bir parça:

Bir Aslan ilə İki Öküz

"Bir aslan bir otlaqda iki öküzə rast gəldi və onları tutub yemək üçün hücum elədi. Öküzlər baş başa verib boynuzları ilə aslana müqabilə elədilər. Aslan bunların rəfaqətini görüb məkr və hiylədən savay bir çarə bilmədi.

Öküzlərdən birinə yanaşıb dedi:

- Yoldaşımdan ayrılıb onu tək tənha qoysan əsla sənə işim olmaz.

Yekəbaş öküz aslanın verdiyi vədlərə aldanıb köməyindən ayrıldı.

Dərhal aslan fürsəti fəvtə verməyib əvvəl o öküzü və sonra onun yoldaşını yırtıb yedi!"³⁴

Mirzə Ağa Tebrizi'nin "Erebistan Hakimi Eşref gan'ın Sergüzeşti" adlı tiyatro eserindən bir səhnə :

"(II Şəkil, Başnazirin divanxanası, Əşrəf xandaxil olur).

Kərim Ağa- (yaxınlaşıb yavaşca) xan Dayı, Şeyx Fətulla'nın yazdığı duaları qolunuza bağlamışsınız ya xəyir?

Əşrəf xan- Bağlamışam. Mərhum xanın Şəms şərəf üzüyü də barmağımdadır.

Kərim Ağa - Onda "Payə laf" surəsini də oxu püflə nazirin gözüne.

(Əşrəf xan qapını açıb içəri girmək istəyir).

Allahdad xan - (əlini Əşrəf Xan'ın qarşısına tutur) Ağa, dayanın, başnazir xəlvət ədib.

Əşrəf xan- Nə buyurursunuz, Cənab Ağa özü məni çağırıbdır.

³³ KAFKASYALI, III/431 vd.

³⁴ KAFKASYALI, III/445 vd

Allahdad xan - Bəli, qurban! (daxil olub, Əşrəf xan əşitsin): "filan filanşüdələr, gəlib camaatı çapırlar, dünyanın pulunu yığırlar, sonra da gəlib bizimlə danışanda burunlarını göyə tuturlar. ələ bil dədələrinin nökrəyik".

(Başnazir Mirzə Tərrar xan'la içəridən çıxır).

Başnazir - Uşaqlar!

Allahdad xan - Bəli, qurban! (daxil olur, baş əyir).

Başnazir - Oğlan, Əşrəf xan'ı çağırtdırmışdım, gəlməyib?

Allahdad xan - xeyir, hələ gəlməyib. Buyurursuz. Bu saat fərtaş göndərim götürüb gətirsin.

Başnazir - Tez, tez! Dayanma! İşim var, getməliyəm!" ³⁵

3. 20-ci əsrdə regiona təsir edən siyasi və sosial hadisələr

3.1. Böyük dövlətlərin regiona qarşı siyasəti

20-ci əsr Rus-Yapon müharibəsi ilə başladı³⁶. 1904-1905-ci illər Rus-Yapon müharibəsinin Rusiyanın fəlakətlə başa çatması və ölkənin böyük iqtisadi çətinliklərə girməsi ilə fəhlə hərəkatının başlaması və sosialistlərin 1906-cı ildə ilk sosialist inqilabını həyata keçirməsi təkcə bir çox ölkələrə deyil, İran cəmiyyətinə və deməli, Güney Azərbaycan türklərinə də dərinlən təsir etdi.

Şah Nəsrəddin Qacar 1896-cı ildə İmamzadə Əbdüləzimin məqbərəsini ziyarət edərkən Cəmaləddin əl-Əfqaninin liberal tərəfdarı tərəfindən öldürüldükdən sonra³⁷ Müzəffərəddin Şah taxta çıxdı və "hakimiyyət" rusların və ingilislərin əlinə keçdi!³⁸ Azərbaycan və İranın neft sərvətlərinə və geostrateji potensialına göz dikən müstəmləkə gücləri ölkə administrasiyasına hakim olmağa

³⁵ KAFKASYALI, III/458.

³⁶ 1904-1905-ci illər Rus-Yapon müharibəsi haqqında məlumat üçün bax: Fahir ARMAOĞLU, 20th Century Political History 1914-1980, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3-cü nəşr, Ankara, 1986, s. 93-96.

³⁷ ÖREN, s. 40.

³⁸ Bernard Lewis, Yaxın Şərq, tərcümə edən M. Harmancı, Sabah Nəşrləri, İstanbul 1996, səh. 263. Peterburq, Paris və İstanbulu əhatə edən səyahətinə başlamazdan əvvəl Müzəffərəddin Şah İranda rəsmi dil olaraq fars dilinin seçilməsinə qərar verdi. Dövlət idarəçiliyinin Qacar Türk sülaləsinin əlində olmasına və özü türk olmasına baxmayaraq, bu qərarı verdi. İstanbulda Sultan Əbdülhəmid xanı ziyarət edərkən xəlifə Sultan onun qərarını bəyənmedi. Şah İstanbuldan teleqram göndərərək qərarını dəyişdirdiyini və dövlətin rəsmi dilinin türk dili olduğunu bildirdi. Daha ətraflı məlumat üçün baxın: Ören, səh. 42.

başladı. İran və Cənubi Azərbaycan xaosa qərq oldu. Liberallar və konstitusiyaçılar (Hürriyyətçi və Məşrutəcilər) üsyan qaldırdılar. Ruslar şahı dəstəkləyərkən, ingilislər konstitusiyaçılara dəstək verdilər. Dini, məzhəb və kultla (Təriqət) əlaqəli qarşıdurmalara siyasi münaqişələr də əlavə olundu. Britaniya konsulluğunun qarşısında böyük bir mitinq keçirilir. Təbrizli şair Hacı Rza Sərrafın "Dur Vəqt-i Səhərdir!" şeiri hər kəsin dilindədir. Sərraf mitinqdə bu şeiri oxuyanda xalq həqiqətən ayağa qalxır. Şair "Millet-i İslam" (İslam Milləti) ifadəsini işlədərək müstəmləkə güclərinin hakimiyyəti altında olan, istismar edilən, qanları tökülən və qəsdən geridə qalan müsəlman xalqlarına işarə edir. O, onlara deyir: "Oyanın! Siz kifayət qədər yatmışınız və yatıb qalmısınız. Oyananlar sizi əzir. Bu dövrdə yatanların qanı boşa gedir. Hamı oyanıb, səhvlərini başa düşüb, amma siz hələ də yatırırsınız..." Hətta onları çox sərt şəkildə xəbərdar edərək deyir: "Siz yatın, qoy oyanınsınlar, çünki onlar insandırlar".

"Ey Millət-i İslam, oyan, vəqt-i səhərdir!

Gör bir nə xəbərdir!

Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdir,

Dur, vəqt-i səhərdir!

Qafil düşübən dinini dünyaya satıbsan,

Yüz ildi yatıbsan.

Bəsdir, gözün aç, səndə kəsalət nə qədərdir,

Dur, vəqt-i səhərdir!

Min yerdən ayıldır səni biçarə əhibba,

Tərpənmişən əsla!

Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də bətərdir,

Dur, vəqt-i səhərdir!

Tapdar səni həmsayələrin, durma, deyir yat.

Keçmiş ola, heyhat!

Bu dövrdə hər kimsə yata qanı hədərdir,

Dur, vəqt-i səhərdir!

Gün oldu günorta, hamı yatmışlar oyandı,

Öz eybini qandı .

Sən yat, qoy olar dursun, olar çünki bəşərdir,

Dur, vəqt-i səhərdir!

...

Qanmazlığının qədrini bil, yaxşı səmərdir,
Dur, vəqt-i səhərdir!”³⁹

Daxili və xarici təzyiqlərə tab gətirə bilməyən Şah Müzəffərəddin 7 sentyabr 1906-cı ildə konstitusiyalı monarxiya elan etdi və 8 yanvar 1907-ci ildə vəfat etdi. Təbriz bölgəsinin valisi Mehmet Əli Qacar taxta çıxdı.⁴⁰

1907-ci ilin avqustunda Rusiya və Britaniya hökumət rəsmiləri görüşdülər və İranı iki təsir dairəsinə böldülər⁴¹. Şimali İran ruslara, cənub İran isə ingilislərə verildi.⁴² Bundan xəbər tutan azadlıq mübarizləri və Əncümən üzvləri parlamente yürüş edərək şahın devrilməsini tələb etdilər.

3.2. Millətçi Hərəkatlar

3.2.1. 1908-ci il İstiqlal Hərəkatı

Tehranda qanlı toqquşmalar davam edərkən Təbrizdəki konstitusiyaçılar üsyan qaldırdılar. Onlara Qaradağlı Səttar Xan və Təbrizli Bağır Xan rəhbərlik edirdilər. Bu iki türk rəisi Təbrizdə Rəhim Xanın rəhbərliyi altında Şah və Rusiya qüvvələrinə qarşı vuruşaraq 40.000 nəfərlik rus və şah qüvvələrini 15.000 nəfərlik ordu ilə çətin vəziyyətə saldılar. Dörd ay davam edən böyük mübarizədən sonra Təbrizi rus və şah əsgərlərindən azad etdilər.

Səttar Xan mübarizəsini dünyaya tanıtdı. O, bir çox yerdən kömək aldı. Osmanlı İmperiyası İttihad və Tərəqqi Komitəsinin hakimiyyəti altında idi. İbrahim Cihangiroğlu və Xəlil bəyin komandanlığı altında 1000 nəfərlik milis qüvvəsi köməyə göndərildi. Təbriz Məclisinin adı "Milli Məclis" olaraq dəyişdirildi. Milli Məclis də "Milli Şura" rolunu öz üzərinə götürdü. Səttar Xan və Bağır Xan 300 nəfərlik süvari dəstəsi ilə Tehrana yürüş etdilər. Onlar inanırdılar ki, konstitusiyalı

³⁹ MENAFİ v.dğr., II/35.

⁴⁰ J. H. KRAMERS, "Muzaffərüddin", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, VIII/779; ÖREN, s. 46.

⁴¹ İran üzərində Rusiya-Britaniya rəqabəti və İranın iki bölgəyə bölünməsi haqqında daha çox məlumat üçün baxın: George W. Stocking, Middle East Oil, A Study in Political and Economic Controversy, Vanderbilt University Press, Kingsport, Tenn., 1970.

⁴² 31 avqust 1907-ci ildə imzalanan İngiltərə-Rusiya müqaviləsi İranı iki dövlət arasında təsir dairələrinə böldü və ortada neytral zonanın qalması şərti ilə. (Benjamin SHWADRAN, Yaxın Şərq Nefti və Böyük Dövlətlər, Halsted Press, Nyu-York, 2-ci Çap, 1974, 17; Şükrü S. GÜREL, Yaxın Şərq Neftinin Beynəlxalq Siyasətdə Yeri, Ankara Universiteti Siyasi Elmlər Fakültəsi Nəşrlər: 432, Ankara, 1979, səh. 49. 70 ÖREN, səh. 57 və s.)

monarxiya(səltənət) qurmaq üçün Britaniya və Rusiya tərəfdarı şahı devirmək lazımdır. Təbriz lidersiz qaldı. Fərsətdən istifadə edən ruslar Təbrizi işğal etdilər. Tehrana daxil olan Səttar xan konstitusiyalı monarxiyanın yenidən elan edilməsinə nail olsa da, bu, rusların və ingilislərin maraqlarına uyğun gəlmədiyi üçün rus kazakları və şahın qoşunları Səttar xanın qüvvələrini mühasirəyə aldılar. Səttar xan və Bağır xan təslim olmadılar və qüvvələri tükənənə qədər döyüşdülər. Bağır xan sürgünə göndərildi və sürgün zamanı boğularaq öldürüldü. Daimi nəzarət altında saxlanılan Səttar xan 16 noyabr 1914-cü ildə vəfat etdi. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan türklərinin milli mübarizəsi imperialist güclər tərəfindən məhv edildi.⁴³

Səttar Xan və onun yoldaşlarının mübarizəsi şifahi ədəbi ənənənin üstünlük təşkil etdiyi İran türkləri arasında onlarla dastan və hekayəyə çevrildi.

Aşıq Hüseyn Cavan "Səttar Xan Dəstanı"⁴⁴ adlı klassik xalq nağılı şəklində bir dastanı təsnif etdi. Bu dastan hələ də bütün türk icmalarında, xüsusən də Cənubi Azərbaycanda danışılır. Dastan Səttar Xana həsr olunmuş bir şeirlə başa çatır.

“Azər ölkəsinin qəhrəman oğlu,
Azadlıq yolunun qurbanı oldun,
And içdin vətənə igid Səttar Xan,
Vətənin ilqarlı, imanı oldun.
Vətən xainiylə elədin cəngi,
At saldın meydana, çəkdi üzəngi,
Saraldı qorxudan düşmənin rəngi,
Onların qətlinin fərmanı oldun.”⁴⁵

Səttar xanın başlatdığı müstəqillik hərəkatı Cənubi Azərbaycan türklərinə çox böyük təsir göstərdi və bu təsir bu günə qədər davam edir. Şair Balaş Azəroğlunun (d. 1921) "Səttar Xan"⁴⁶ dastan poeması bunun göstəricisidir.

“Biz heç vaxt sınaqdan namərd çıxmadıq,
İgidlərin qanı qanımızdadır.
Nə düşmən, nə ölüm qorxutmaz bizi,

⁴³ Ətraflı məlumat üçün bax: Naki Keykurun, Azərbaycan Qurtuluş Xatirələri (1905-1920), İlke Yay., Ankara, 1998, səh. 74 və s.; Mirzə Bala Mehmetzadə, Milli Azərbaycan Hərəkatı, Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yay., Ankara, 1991; ODER, səh. 81 və s.

1920)

⁴⁴ MENÂFİ v.dğr., III/506

⁴⁵ MENÂFİ v.dğr., III/522.

⁴⁶ KAFKASYALI, III/182.

Səttar xan hər zaman yanımdadır.
O bizim tarixə düşəndən bəri,
Qüdrət adımızda, sanımızdadır.
Çoxları istədi ayırsın onu,
Gördü qəlbimizdə, canımızdadır.
Əzəldən qaydadır bizdə hər zaman,
Ürəkdə yaşayar adlı qəhrəman.”⁴⁷

3.2.2. 1918-ci il İstiqlal Hərəkatı

XX əsrin mühüm hadisələrindən biri, şübhəsiz ki, 1917-ci il oktyabr bolşevik inqilabıdır.⁴⁸ Çar Rusiyasının süqutundan sonra hakimiyyətə gələn sosialist hökuməti hakimiyyəti və təsiri altında olan xalqlara müvəqqəti də olsa, müəyyən azadlıqlar verdi. Əslində, ilk bəyannamələrindən birində deyilirdi: “Biz bəyan edirik ki, İranın bölünməsi ilə bağlı müqavilə cırılıb ləğv edilib.”⁴⁹ Bu ölkələrin bəzilərinə idarəetmə milli komitələr tərəfindən idarə olunmağa başlayıb. Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan da bunlardandır.”

Çar Rusiyasının süqutundan faydalanmağa çalışan ilk türk icması Şimali Azərbaycan idi. 1917-ci ildə Şimali Azərbaycanda başlayan milli türk müstəqillik hərəkatı Cənubi Azərbaycana da yayıldı. Şeyx Məhəmməd Xiyabani bu hərəkatın ön sıralarında idi.⁵⁰ 1917-1918-ci illərdə Hicaz və İstanbul səfərindən qayıtdıqdan sonra Bakıda olan Xiyabani Şimali Azərbaycanda türk milli müstəqillik hərəkatının şahidi oldu. Təbrizə köçdü və siyasi fəaliyyətə başladı.⁵¹ “Təcəddüd” qəzetində imperialist güclərin və onların yerli əməkdaşlarının məqsədlərini ifşa edən, xalqa ümid və qətiyyət aşılayan çox mühüm məqalələr yazdı. Tehran administrasiyasının təzyiqi səbəbindən iki dəfə Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il

⁴⁷ KAFKASYALI, III/182-185.

⁴⁸ Daha ətraflı məlumat üçün bax: Naki Keykurun, Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsindən Xatirələr (1905-1920), İlke Nəşrləri, Ankara, 1998, səh. 74 və s.; Mirzə Bala Mehmetzadə, Milli Azərbaycan Hərəkatı, Azərbaycan Mədəniyyət Dərnəyi Nəşrləri, Ankara, 1991; ODER, səh. 81 və s.

⁴⁹ KAFKASYALI, II/6.

⁵⁰ Türk dövlət xadimi Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1880-ci ildə Təbrizin cənubundakı Xamne şəhərində anadan olub. İbtidai təhsilini Xamnedə, orta və ali təhsilini isə Təbrizdə və Dağıstanın paytaxtı Mahaçqalada alıb. Fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat, riyaziyyat və astronomiya üzrə təhsil alıb. Türk, ərəb, fars, rus və fransız dillərində sərbəst danışır. Çox səyahət edib, alimlərlə görüşüb və onlarla fikir mübadiləsi aparıb. Daha ətraflı məlumat üçün bax: KAFKASYALI, IV/383 və s.

⁵¹ TOGAN, “Azərbaycan” mad., İslam Ansiklopedisi, II/117

fevralın 28-də rus orduları Cənubi Azərbaycandan çəkildikdən sonra Təbrizə qayıtdı. O, Demokrat Partiyasının ikinci böyük qurultayını çağırırdı. 480 nümayəndənin qatıldığı qurultayda çox vacib qərarlar qəbul edildi. Bu arada, 1918-ci il may ayının 28-də Şimali Azərbaycanda Mehmet Emin Rəsulzadənin prezidenti olduğu "Azərbaycan Respublikası" quruldu.

7 aprel 1920-ci ildə Demokrat Partiyası "Azadistan" dövlətini elan etdi. Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Demokratik Hökuməti çox mühüm işlər görməyə başladı. Tehran rəhbərliyi Təbriz hökumətini qəbul edə bilmədi və Muxbessəltənə Hidayətin rəhbərliyi altında Təbrizə ordu göndərirdi. Təbriz Jandarmeriyasının komandiri Hüseyn Xan Mayorla razılığa əsasən, Muxbessəltənə 11 sentyabr 1920-ci ildə "Ala Qapı" adlanan rayonda hökumət qərargahına hücum etdi. Üç gün ərzində bütün demokratların evləri talan edildi. Xiyabani Şeyx Həsən Bademçinin evində idi. O, xəyanətə uğradı. Bademçinin evi mühasirəyə alındı. Xiyabani təslim olmadı. O, sədaqət dostları ilə birlikdə vuruşdu. Yorğun və zəifləmiş Xiyabani vəhşicəsinə qətlə yetirildi.⁵²

Onlarla şair, yazıçı və alim bu hərəkəti şeirləri, yazıları və ideyaları ilə dəstəklədilər. Bu səbəbdən bu ziyalıların çoxu öldürüldü. Pəhləvi tərəfindən öldürülən şairlərdən biri də şeirləri xalq arasında himn kimi yayılan Pesyan Təbrizi idi. Onun himn kimi oxunan və İran türklərini ayağa qaldıran şeirlərindən biri də budur:

“Vətənimizin şərəfini canımızla qoruyaq,

Vətəndən düşməni büsbütün qovaq

Bəsdir bu atalet, bəsdir sərxoşluq,

Qalxın, daha bəsdir, bəsdir lağeydlik.

Bizə yaraşmayır əsir yaşamaq!

Alçaq yaşamaqdan ölüm yaxşıdır,

Bu ölüm insana şərəf bəxş edir.

əgər tüfənk yoxdur, qılınc yoxdursa,

Düşməni yumruqla, ağaqla qovaq.

Bizə yaraşmayır əsir yaşamaq!

Vətən torpağında mərd addımlayaq,

Hər bir maneəni sındırıb ataq.

Vuruş babaların tarixindədir,

⁵² ÖREN, s. 68.

Ey igid oğlullar, gəlin, vuruşaq.

Bizə yaraşmayır əsir yaşamaq! ⁵³

1922-ci ildə imperialist güclərin nəzarəti altına düşən Şekak tayfasından olan İsmayıl Ağa Simkonun (kürd İsmayıl Smitko) Cənubi Azərbaycanın bəzi şəhərlərinə hücum edərək minlərlə türkü qətlə yetirməsi⁵⁴ Cənubi Azərbaycan poeziyasında da öz əksini tapmışdır. Mirzə Əli Müciz "İnşallah" şeirində bu mövzuya belə toxunmuşdur:

“Könül şad ol, açıl qızıl gül kimin,
Ah u fegan eyləmə bülbül kimin,
Qaradağ'dan qoşun gəlib sel kimin,
Allah tutar Smitkon'u, inşaallah,
Yaxşı olar işin sonu, inşaallah.

...

Zalımlar yandırdı Qaraqışlağ'ı,
Dağıtdı Urmu'nu, həm Qarabağ'ı,
Boyadı qan ilə Savucbulağ'ı,
Allah tutar Smitkon'u, inşaallah,
Yaxşı olar işin sonu, inşaallah.”⁵⁵

3.2.3 1945-46-cı illər İstiqlal Hərəkatı

XX əsrin digər əhəmiyyətli hadisəsi İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Mir Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi altında Cənubi Azərbaycanda "Azərbaycan Milli Hökuməti"nin qurulması idi.

Almanların yaxın dostu olan Rza Şah ruslara kömək etmək istəyən ingilis və amerikalıların ölkəsindən keçməsinə icazə verməkdən imtina etdi. Nəticədə, ruslar 25 avqust 1941-ci ildə şimaldan İrana, ingilislər isə cənubdan hücum etdilər. Ruslar 11 sentyabr 1941-ci ildə Təbrizə girdilər. Rza Şah taxtdan salındı və Britaniya

⁵³ MENAFİ v.dğr., II/66

⁵⁴ İ. KAYABALI, C. ARSLANOĞLU, “İran”, Türk Kültürü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, S. 126, s. 514.

⁵⁵ MENAFİ v.dğr., II/90.

döyüş gəmisi ilə Morris adasına sürgün edildi və oğlu Məhəmməd Rza taxta oturuldu. Mühəribə şəraitində olduqları üçün ruslar xalqa yaxşı davrandılar və Cənubi Azərbaycan xalqını özbaşına buraxdılar. Bu vaxt onlar zindanlardan siyasi məhbusları da azad etdilər. Beləliklə, 11 il həbsdə olan Mir Cəfər Pişəveri Kaşan həbsxanasından azad edilərək Tehrana, oradan isə mübarizəsinə başladığı Təbrizə gəldi. Xoşlu(Xalxallı/çevirən) türk Seyid Cəfər Pişəveri gənc yaşlarında Bakıya gedib və təhsilini orada başa vurub. 32 yaşında İrana qayıdıb. Diktator Rza Şaha qarşı mübarizəyə başlayıb, həbsə düşüb və 11 il həbsdə yatıb. Kommunist kimi həbsxanaya girən Pişəveri sosial ədalət və demokratiya uğrunda mübarizə aparan millətçi kimi ortaya çıxıb.⁵⁶

Sovet qoşunlarının Cənubi Azərbaycana daxil olmasından sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasından 3816 mülki şəxs oraya işləmək üçün göndərildi. İyirmi gün sonra 500 nəfərlik daha bir qrup məmur göndərildi. Daha sonra məşhur şair Səməd Vurğunun rəhbərlik etdiyi daha 620 məmur göndərildi. Onların vəzifəsi Cənubi Azərbaycan xalqına tək olmadıqlarını, şimalda qardaşlarının olduğunu, lazım gələrsə birlikdə hərəkət edə biləcəklərini çatdırmaq və rusların onların himayədarı olduğunu göstərmək; qəzet və kitablar nəşr etməklə, kitabxanalar və mədəniyyət mərkəzləri yaratmaqla, teatrlar, kinoteatrlar və konsert zalları tikməklə ictimaiyyətin məlumatlılığını artırmaq idi.⁵⁷

Mir Cəfər Pişəveri Şimali Azərbaycan xalqı və deməli, Rusiya tərəfindən dəstəkləndi. Keçirilən ilk seçkidə Pişəveri İran Demokrat Partiyasından Təbrizdən millət vəkili seçildi. Şah Rza Pəhləvi Pişəveri və həmkarlarının parlamentə girməsini istəmirdi. Parlamentə düşə bilməyən Pişəveri Təbrizə qayıdaraq Azərbaycan Demokrat Partiyasının rəhbəri oldu. Təsis Məclisi yaradıldı. Bundan sonra seçkilər keçirildi və 21 mart 1945-ci ildə "Azərbaycan Milli Hökuməti" yaradıldı.⁵⁸

Təbriz Şairlər Məclisinin üzvləri Əli Fitrət, Mir Mehdi İtimat, Hüseyn Səhhaf, Müzəffər Dırefşi, Mir Mehdi Çavuş, Yəhya Şeyda və Balaş Azəroğlu Azərbaycan Milli Hökumətini aşağıdakı şeirlə təbrik etdilər:⁵⁹

Seçdi ellər xalq içindən şövg ilə on bir vəzir,

Olmaya yadlar əlində xalqımız bir də əsir.

⁵⁶ ÖREN, s. 89 vd.

⁵⁷ Cemil HESENİ, "Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı", Türk Dünyası

Araştırmaları, İstanbul 1999, S. 23, s. 645 vd.

⁵⁸ ARAZOĞLU, Muxteser Azərbaycan Tarixi, Bütöv Azərbaycan Kitabxanası Tarix Seriyası, Bakı 1999, s. 127; HESENİ, "Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı", səh. 91 və s. Hökumətin 10 naziri var idi: Baş nazir Mir Cafer Pişeveri, Daxili İşlər Naziri Dr. Selamullah Cavid, Xalq Orduları Naziri Cafer Kaviyan, Milli Təhsil Naziri Məhəmməd Biriya, Maliyyə Naziri Qulam Rıza İlhami, Dr. Cavid Mehtaş Kənd Təsərrüfatı Naziri, Ədliyyə Naziri Ədliyyə Naziri Yubirizim, Ədliyyə Naziri Yusifabizim. Poçt və Teleqraf Naziri və Səhiyyə Naziri olaraq Dr. Həsən Örengi.

⁵⁹ HƏSƏNLİ, "Cənubi Azərbaycan: 1945-ci ilin payızı", səh. 91 və s.

Doğma dildə körpələr verməkdə indi səs səsə,
Ağuşun açmış elə, gəl gəl deyir hər mədrəsə.
Ey vətən, Ey şanlı Azərbaycan fəxr Eylə sən!
Bir də at çapmaz sən sinəndə heç vaxt hər yetən...
Qoy məzarından durub əhsən desin Sərdarımız ,
Qoy baxıb övladına fəxr eyləsin Salarımız!”⁶⁰

Şair Hüseyn Səhhaf həmin günün sevincini "Milli Hökumətin Quruluşu" adlı şeiri ilə ədəbiyyat tarixinə yazmışdır.

“Şükür Allah ələ gəldi yenə hürriyyətimiz,
Yaşasın hey'ət-i milli, yaşasın millətimiz.
Nə qədər vardı bu dünya sizə həq yar olsun,
Düşmənilər hər iki dünyada görüm xar olsun,
Mərhəbə, şanlı fədailərimiz var olsun,
Çalışıb gəldi dübarə yerinə izzətimiz.

...

Ta cahan var yaşasın, heyyət-i milli yaşasın!
Qüdrət u şövkət u heysiyyət-i milli yaşasın!
Həşr olunca aləm-i nüsret-i milli yaşasın!
Yaşasın hey'ətimiz, heyyət-i milliyyətimiz!
Aşkar eylədilər mə'ni-yi hüblü'l-vətəni,
Yaşasın hey'ət-i milli, yaşasın əncüməni!”⁶¹

Hüseyn Səhhaf "Milli hökumətə" adlı başqa bir şeirində yenidən milli hökumət məsələsinə toxunur.

“Ey şərəfətli vətəndaşlar, hemiyyət vaxtıdır,
Sə'yü ciddiyyət gərəkdir, indi qeyrət vaxtıdır.
Şam-i möhnət getdi, bidar ol, gəlib vaxt-i səhər,
Sə'y u ciddiyyətdə gördüz vardır bir tə'bi əsər,
Müxtəsər kuşəş bu əsnada verib külli səmər,

⁶⁰ Sərdar: Səttar Han, Salar: Baqır Han.

⁶¹ KAFKASYALI, III/114-116.

Mürtəcelər məhv olub, milli hökumət vaxtıdır.

...

Ey cavanlar, xalqımız sizdən gərək dilşad ola,
Cəhd edin mülk-i vətən başdan başa abad ola,
Ta cəhan var kuşəş-i sə'yiz cahanda yad ola,
İmtahan əyyamıdır, kəsb-i şərəfət vaxtıdır.

...

Nəğmə başlar şövq ilə əldə Səhhaf'in qələm,
Şərh-i hal-i milləti eylər bacardıqca rə'qəm?
Heyət-i millət, fədai vəsfən eylər dəmbədəm,
Qədrdanlıq fərzdır, şükran-i ne'mət vaxtıdır.”⁶²

Əli Fitrət⁶³ müstəqillik hərəkatında iştirak edən və Azərbaycan Milli Məclisini şeirləri ilə tərəfləyən şairlərdən biri idi. O, "Milli Məclisə" şeirində günün tarixini qeyd edir və deyir:

“Bina-yi zülmü edib dəst-i ədl zir u zəbər,
Açıldı Məclis-i milli gedibdir hüzn, kədər.
Gedirdi 1300 il 24 Şəmsi'dən,
Bu əmr-i xeyr olub şanlı xalqımızdan əsər.
O gözləri ki, gecə sübhədək yatammazdı,
Yatıbdı gör necə asudə indi o gözlər.
O dilləri ki, olar həqq sözün deyəmməzdi.
Bu gün olubdular azad, xalqa nitq eylər.

...

Başında fikri nifaqi olanların Fitrət,
Günəş düşüb gözüne, gözləri edər pərpər.”⁶⁴

⁶² Əli Fitrət müstəqillik hərəkatında iştirak etdiyinə görə Şah polisi tərəfindən həbs edilmiş və həbsxanada işgəncə ilə öldürülmüşdür (1948). Daha ətraflı məlumat üçün bax: Sabir ƏMİROV, Cənubi Azərbaycan Milli-Demokrat Ədəbiyyatı (1941-1990), Elm Nəşriyyatı, Bakı 2000, səh. 51; E. SABİR, Cənubi Azərbaycan Yazıçılarının Ədəbi Toplusu, Azərbaycan Rûznəməsi'nin Nəşriyyəsi, byy., 1960 s. 3; Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kültür Bak. Yay., Ankara 1997, V/385;

⁶⁴ MENAFİ v.dğr., III/24.

7 may 1945-ci ildə almanlar müttəfiq qüvvələrə təslim oldular.⁶⁵ Razılaşmaya əsasən, işğalçı qüvvələr altı ay ərzində İrənı tərək etməli idilər. Britaniya, Amerika və Fransa qüvvələri İrandan geri çəkildi. Lakin rus qüvvələri geri çəkilmədi. Onların gözləri İran neftinə dikilmişdi. Onlar Cənubi Azərbaycan hərəkətindən təsir gücü kimi istifadə etmək istəyirdilər. Pişəvəri Cənubi Azərbaycanı gücləndirmək üçün var gücü ilə çalışdı. O, Təbrizdə universitet qurdu, türk dilini rəsmi dil etdi və kənd təsərrüfatı, sənaye və torpaq islahatı sahəsində mühüm addımlar atdı.

Rza(Məhəmməd Rza/çevirən)) Şah baş naziri Qəvamı qoşunlarını ölkədən çıxarmayan ruslarla gizli müqavilə bağlamaq üçün Moskvaya göndərdi. O, ruslara Cənubi Azərbaycanın neft yataqlarını idarə etmək hüququ verdi. Ruslar istədiklərinə nail oldular və ordularını Cənubi Azərbaycandan çıxarmağa başladılar. Pişəvəri küncə sıxışdırıldı. Gizli bir iclasda üç varianta qərar verdilər: birincisi, Türkiyəyə ilhaq; ikincisi, ilhaq Türkiyəyə zərər verərsə, müstəqillik elan etmək və Türkiyənin dəstəyini təmin etmək; və üçüncüsü, Türkiyədən müsbət cavab alınmazsa, İranın tərkibində qalmaq. Ankaraya bir nümayəndə heyəti göndərildi. Nümayəndə heyəti Ankarada İnönü ilə görüşmək üçün üç ay gözlədi. Türkiyə Stalin və Şah arasında gizli neft müqaviləsindən xəbərdar idi. Rusiyaya qarşı çıxmaq istəmədiyi üçün bu tələbə müsbət cavab vermədi. Şah və Qəvam indi "Azərbaycan Milli Hökuməti"ni və Qazi Məhəmməd rəhbərlik etdiyi Mahabad kürd administrasiyasını aradan qaldırmağın yollarını axtarırdılar. Onlar ölkədə ümumi seçkilərin keçiriləcəyini elan etdilər. Təbriz təbii olaraq buna qarşı çıxdı. Tehran "Azərbaycan Muxtar Hökuməti"ni qanunsuz elan etdi və 10 dekabr 1946-cı ildə ordularını səfərbər etdi. İran ordusundan əvvəl "Vətənpərvərlər Birliyi" adlı xüsusi bölmələr 12 dekabr 1946-cı ildə Təbriz və Urmiyaya daxil oldu. 14 dekabrda nizami ordu bölmələri gələnə qədər bu bölmələr minlərlə Azərbaycan türkünə qətlə yetirmiş və şəhəri talan etmişdi. 20 dekabra qədər İran ordu bölmələri Cənubi Azərbaycanı öz nəzarəti altına almışdı. Rəsmi mənbələrə görə, 3000-dən çox insan öldürülüb, 11000-dən çox insan həbs edilib, 8000 nəfər isə Fars bölgələrinə sürgün edilib.⁶⁶ Əslində isə 20-25000 Cənubi Azərbaycan türkü şəhid olub.⁶⁷ Şah orduları xarici güclərin dəstəyi ilə İran türklərinə məxsus bütün mədəni, bədii və ədəbi mərkəzlərə hücum edib. Onlar bütün nəşriyyatları, kitab mağazaları, şair və yazıçıların evlərini, bütün mədəniyyət klublarını və muzeyləri dağıdıb talan ediblər. Türk mədəniyyətinə aid bütün kitablar, xüsusən də türk dilində olanlar müsadirə

⁶⁵ Fahir ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi -1914-1980-, 402; Oral SANDER, Siyasi Tarih -1918-1990-, İmge Yay., 3. Baskı, Ankara, 1993, 167; Coşkun ÜÇÖK, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1980, 282.

⁶⁶ HESENİ, "Güney Azerbaycan Millî Harekatı", Türkler, XX/650.

⁶⁷ BAYIR, s. 117 vd.; ÖREN, s. 103.

edilib və tonqallarda yandırılaraq məhv edilib. 20-ci əsrin ən çirkin əməllərindən biri olan bu hadisə şair Əli Tudə tərəfindən "Kitab tonqalı" əsərində təsvir edilib.⁶⁸

(Kitap Atəşi) adlı uzun mənzuməsində: ⁶⁹

“Şəhərin içində daşlı bir meydan,

Yanır ortalıqda kitab tonqalı.

Kənarda dayanan neçə yüz insan,

Alova baxdıqca gözü qaralır.”

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun kitabları, kitabxanaları və nəşriyyatları yandıran, günahsız insanları dəstə-dəstə dar ağacından asan vəhşi şah cəlladlarına da bu sözlərlə müraciət edir:

"Cəllad! Sənin qalaq qalaq yandırdığın kitablar,

Min kəmalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...

Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,

Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu.

Min kəmalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...

...

Nədir o dar ağacları, de, kimlərdir asılan?

Oyuncaq mı gəlir sənə vətənimin haqq səsi.

Dayan!.. Dayan! Oyaq gəzir hər ürəkdə bir aslan,

Boğazından yapışacaq onun qadir pənçəsi,

Oyuncaq mı gəlir sənə vətənimin haqq səsi.” ⁷⁰

Şair Həbib Sahir "Vətən yasında" şeirində Azərbaycan türklərinin bu qara gündə çəkdiyi əzabları belə ifadə edir:

“Qısa bir zamanda bahar tək

Çiçəklənən gözəl yurdumuz

Soyuq qəbristanə bənzədi,

⁶⁸ BAYIR, s. 117; E. S. SUMBATZADE, Ş. E. TAĞIYÉVA, O. S. MELİKOV, Azərbaycan Tarixinin Oçérki (1828-1917), Élm Neşriyyatı, Bakı 1985, s.171

⁶⁹ Daha ətraflı məlumat üçün bax: KAFKASYALI, V/361 və seq.

⁷⁰ Daha ətraflı məlumat üçün bax: KAFKASYALI, V/362; Səməd VURĞUN, Seçilmiş Əsərlər I-II, red.: Kemal TALIBZADE, Azərnəşr, Bakı 1986, s. 133; SUMBATZADE və başqaları, səh. 172; Ş.

Dağıldı duman tək ordumuz.
Gün çıxandan qara yel əsdi,
Yıxıldı qurğumuz, elimiz,
Odlandı talandı Xoy, Təbriz,
Urmi, axar sular diyarı,
Gülü solub, rəngi sarardı,
Hər gün, hər gecə qapımızdan
Aclıq, ölüm girdi içəri.
Heç unudularmı o günlər?
Cənub'a yollanan sürgünlər.
Kim unudabilər o qışda?
Axşama dək qarda, yağışda,
Qara zindanların önündə
Yerə sərilən arvadları..."⁷¹

Pişəvəri bəzi əsgərləri ilə birlikdə Bakıya sığınmaq məcburiyyətində qaldı. Onlarla şair, yazıçı, bürokrat və parlament üzvü də onunla birlikdə Bakıya getdi. Stalin narahat oldu. O, kommunizmdən imtina edib millətçiliyi qəbul edən Pişəverinin ölkəsindəki türklər arasında üsyana səbəb olacağından qorxurdu. Onun gizli ssenaridəki "rolu" artıq bitmişdi. Pişəvəri 11 iyul 1947-ci ildə yol qəzasında həlak oldu.⁷²

Balaş Azəroğlu "Pişəverinin məzarında" adlı aşağıdakı şeiri yazıb:

"Heykəlinin önünə bir çiçək qoydum bir dəstə,
Bir qucaq şəh töküldü mərmər qəbrinin üstə.

...

Sən ki, belə dəyildin, bu sakitlik nə haldı,
O alovlu nitqlər, sözlər harada qaldı?!
Nə vaxt dara düşürdük, tez yanına gəlirdik,
Səninlə dərdləşirdik, ürəkdən dincəlirdik.

...

⁷¹ MENAFİ v.dğr., III/85-86.

⁷² ÖREN, s. 103.

Başına bəla idi, iradə, ləyaqətin.

Bəlkə... Bəlkə... Dedikcə soyuyur qəzəbimiz.

...

Sonra hər şey dəyişdi, tək cə biz dəyişmədik,

Köhnə hamam, köhnə tas...

Hər il "inşallah" deyib gələn ili gözlədik,

Qəlbimiz də gəzdirib biz nisgili gözlədik.

Yaz bayramı olanda yada saldıq Təbriz'i,

Dedik, gələn bayramda görək vətənimizi.

Bu sözləri deməkdən yorulub usanmadıq,

Özümüz deyən sözə özümüz inanmadıq.

...

Yaxşı deyib atalar..

"Başbilən olmayanda yol kəsən dərğa olar..."

İnqilabı edənlər küçələrdə kaldılar,

İnqilabdan qorxanlar gəlib başçı oldular...

İndi tək İran deyil, dünya başqa dünyadır,

On il qabaq desəydin deyərdilər rə'yadır..."⁷³

Pişəvəri hərəkatı uğursuz bir hərəkat kimi görünür. Lakin, əvvəlki milli hərəkatlar kimi, bu hərəkat da nəticə etibarilə xalqı ayağa qaldırdı, onlarla yazıçının, şairin və maarifçinin diqqətini bu milli işə cəlb etdi və müstəqillik uğrunda mübarizədə tələb olunan ağır fədakarlıqları nümayiş etdirdi. Rusiya kimi dost hesab etdikləri ölkələrin əslində nə qədər hesablaşmış düşmən olduqları bir daha aydın oldu. Bu milli üsyan yazıçıları, şairləri və sənətkarları səfərbər etdi. Güclənən milli ruh və həvəs poeziyaya, xalq mahnılarına, dastanlara və incəsənətə çevrildi. Ədəbiyyat, tarix, musiqi və incəsənət yeni fəsillər açaraq irəliləyişlər əldə etdi.

20-ci əsrin ortalarında İran və Cənubi Azərbaycanın sərvətlərini bölüşmək uğrunda mübarizə şiddətləndi. Xalq neft nəhənglərinin - Amerika, Fransa, Hollandiya, İngiltərə və Rusiyanın nəzarəti altında çıxılmaz vəziyyətdə idi. 1947-ci il seçkilərində Qəvamın rəhbərlik etdiyi İran Demokrat Partiyası böyük səs çoxluğu ilə hakimiyyətə gəldi.

⁷³ "21 Azer" Dergisi, 1999-Dortmund/Germany, No:2, s. 13-14.

Şah və Qəvam gizli şəkildə Cənubi Azərbaycan neft yataqlarının istismarını ruslara verdilər. Bundan xəbər tutan türk əsilli parlament üzvü Məhəmməd Müsəddiq⁷⁴ neft şirkətlərinin milliləşdirilməsini⁷⁵ təklif etdi. İctimai rəy Müsəddiqin tərəfini tutdu və Qəvam istefa verdi. Bir neçə baş nazir tez bir zamanda əl dəyişdirdi. 29 aprel 1951-ci ildə Milli Cəbhə Partiyasının lideri Məhəmməd Müsəddiq baş nazir oldu⁷⁶. Britaniya və Amerika gizli xidmətləri Müsəddiqin devrilməsi üçün əməliyyata başladılar.⁷⁷ 19 avqust 1953-cü il gecəsi çevriliş baş verdi və Müsəddiq həbs edildi⁷⁸. 22 avqust 1953-cü ildə, altı günlük fasilədən sonra şah taxta qayıtdı. Baş nazir Zahidi Amerika, Britaniya, Fransa, Hollandiya və Rusiyanın bütün tələblərini tez bir zamanda yerinə yetirdi.

Məğlubiyyətlərinin səbəbini yaxşı bilən şair Ələkbər Pakzad Həddad (1901-1966) imperialist güclərlə əməkdaşlıq edən yerli əməkdaşlara "Ey Biheyə Kişi" (Ey Utanmaz İnsan) şeirini yazmışdır:

“Öz növünə xəyanət edən bişərəf kişi,
Ümmid-i xeyr səndə Müsəlmanə qalmadı.
Nə xidmət eylədin vətənə, xalqa, millətə?
Səndən vətəndə millətə karxanə qalmadı.
Eylə güman eyləmə dünya qalar sənə,
Səndən qabaq dədən kimi heyvana qalmadı.

⁷⁴ Doktor Müsəddiq dövründə baş verən inkişaf və İran neftinin milliləşdirilməsi haqqında geniş məlumat üçün baxın: İsmayıl Kayabalı və Cemender Aslanoğlu, İranın Anadoluya Genişlənən Kölgəsi: Əsas Xəttlər və Faktların Qısa Tarixi 1453-1989, Set Ofset Yay., Ankara, 1990, səh. 284-300.

⁷⁵ Doktor Müsəddiqin rəhbərlik etdiyi komissiya 8 mart 1951-ci ildə Məclisə milliləşdirmə təklifi təqdim etdi və 15 mart 1951-ci ildə Məclis bir maddəlik Milliləşdirmə Qanunu qəbul etdi. (Şükrü S. GÜREL, Yaxın Şərq Neftinin Beynəlxalq Siyasətdə Yeri, səh. 82.) Qanunun mətni belədir: “İran millətinin xoşbəxtliyi və rifahı üçün və dünya sülhünün qorunması məqsədilə ölkə daxilində bütün neft sənayesinin istisnasız olaraq milliləşdirilməsi, yəni bütün kəşfiyyat, hasilat və istehsal əməliyyatlarının hökumət tərəfindən həyata keçirilməsi qərara alındı.” 30 aprel 1951-ci ildə Məclis tərəfindən 1 mayda qüvvəyə minəcək Milliləşdirmənin Tətbiqi Qanunu qəbul edildi. (Benjamin ŞVADRAN, Yaxın Şərq Nefti və Böyük Dövlətlər, səh. 91.)

⁷⁶ Baş nazir Razmara 3 mart 1951-ci ildə "İslam Fədailəri" adlı bir təşkilat tərəfindən öldürüldükdən və onun varisi Ala istefa verdikdən sonra, Dr. Mossadeq Məclisin tövsiyəsi ilə Baş nazir oldu. (Yenə orada, səh. 91-92)

⁷⁷ Hadisələr qızıqdıqca Şah təyyarə ilə Bağdad vasitəsilə Romaya qaçdı. Qaçarkən Müsəddiqin vəzifəsindən azad edilməsi və onun yerinə Zahidi təyin edilməsi ilə nəticələndi. Nəhayət, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (MKİ), SAVAK və Kəşfiyyat Xidməti birləşərək pul kisəsinin zəncirlərini açdılar. Tehran bazarının aparıcı tacirləri ələ keçirildi. Məşhur Molla Behbehani ilə əməkdaşlıq quruldu və onun köməyi ilə bütün mollalar "din təhlükə altındadır" bəhanəsi ilə silahlandırıldı. (BLAGA, səh. 23)

⁷⁸ Müsəddiqin ən etibarlı adamı, SAVAK-ın rəhbəri general Avşar Tus 4 aprel 1953-cü ildə Tehrandə yoxa çıxdı və ertəsi gün Əlbərz dağlarında ölü tapıldı. (Raif Karadağ, *Neft Fırtınası*, Divan Nəşriyyatı, İstanbul 1991, səh. 355).

...

Vaxtın yetərsə, sən də gedərsən, səfeh kişi.

Bu köhnə deyridir ki, bəyə, xanə qalmadı,

Biqanələr yeyər malını, arvadın alar,

Oğlun deyər: Dədə, pulun ehsanə qalmadı.

...

Çox varlı öldü, arvadı gördük bu şəhərdə,

Axtardı, tapdı, getdi bir oğlanə, qalmadı.

...

Məndən deməkdi, səndən eşitmək bu sözləri,

Fikrim yoruldu, hövsələ dəstanə qalmadı.

Həddadi'dən mükəddər olursan bu barədə,

Olsan da, mən dedim sözü mərdanə, qalmadı.”⁷⁹

3.3. “İran İslam İnqilabı”

1963-cü ilin yanvar ayında “Ağ İnqilab”a Xomeyni qarşı çıxdı və o, daha sonra ölkədən qaçdı.⁸⁰ 1965-ci ilin yanvarında Baş nazir Mənsur öldürüldü. 1967-ci ildə Məhəmməd Rza Pəhləvi özünü “Şahənşah” (Krallar Kralı) elan etdi. 1971-ci ildə özünü İmperator elan etdi və imperiya tacını götürdü. 30 noyabr 1971-ci ildə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə məxsus üç ada İran tərəfindən işğal edildi. 400.000 nəfərlik ordu, 80.000 nəfərlik jandarma və 100.000 nəfərlik gizli polis qüvvəsi ilə hökmranlıq edən Şah ölkəni polis dövlətinə çevirdi. İşgəncə və zülm geniş yayıldı.⁸¹

1978-ci ilin yanvar ayında Xomeynini tənqid edən bir məqalə dərc olundu və bu, Qumda etirazlara səbəb oldu və bu etirazlar sürətlə bütün İrana yayıldı. 8 sentyabr 1978-ci ildə hərbi vəziyyət elan edildi. Hadisələr il boyu davam etdi. 16 yanvar 1979-cu ildə Şah Rza Pəhləvi və həyat yoldaşı Fəreh ölkəni tərk etdilər. Tehrandə 4 milyon insanın iştirak etdiyi böyük bir nümayiş keçirildi və Xomeyni İrana qayıtdı. 1 aprel 1979-cu ildə referendum yolu ilə İran İslam Respublikası

⁷⁹ MENAFİ v.dğr., III/92.

⁸⁰ İsmail ZENGİN, İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri, Milliyet Yay., Mayıs 1991, s. 64 vd.

⁸¹ LAROUSSE, s. 5754.

quruldu.⁸² Bulut Karaçorlu Sehend "İmama salamlar" adlı uzun bir şeirlə "İmama" salam verir.

"Mən "Səhənd"əm əgilməz yad'a tufanlı başım,

El bilir, haklı döğüşlərdə keçib çoxlu yaşım.

Öyürəm mən səni, ey dönməzəm, ey cəbhədəşim,

Ey Əli'nin xələf oğlu, sənə minlərcə səlam.

Ey yazıq kütlələrin rəhbəri, əy şanlı imam." ⁸³

XX əsrdə Cənubi Azərbaycanın türk xalqlarına təsir edən əhəmiyyətli sosial hadisələrdən biri Şah dövründə, hətta "İslam İnqilabından" sonra da davamlı qadağalar və repressiyalarla üzləşən ənənəvi türk musiqi alətləri olan saz və tarın qadağan edilməsi və sıxışdırılması idi. "İslam İnqilabının" ilk günlərində Türk aşığılıq ənənəsinə xas olan saz və şeir oxuyan aşığıların toplantıları qadağan edildi, tar və saz alətləri müsadirə edilərək yandırıldı. Bu qadağaya tabe olmayanlar ölüm cəzasına məhkum edildilər. Bunun ən faciəli nümunəsi Marağalı Tarçi Şulanın qətlidir⁸⁴. Şair Menuçehr Əzizi bu hadisələri - saz alətlərinin yandırılmasını və Tarçi Şulanın qətlini "Yandırılan Sazlar" və "Tarçi Şulan" adlı uzun şeirlərində ifadə etmişdir.

Yandırılan Sazlar

"Məhkəmədir!

Doqquz sazın məhkəməsi!

Duyğuların məhkəməsi, harayların, istəklərin məhkəməsi!..

Doqquz cəllad, doqquz sazı, qalaxlayır, qalax kimin.

⁸² Daha ətraflı məlumat üçün bax: Ayətullah Motahari, İslam İnqilabı, Pınar Nəşrləri, İstanbul, 1981; Kalim Siddiqi və b., İran İslam İnqilabı, Objektif Nəşrləri, İstanbul, 1991; M. Hasanəyn Heykel, Bir İnqilabın Danışılmamış Hekayəsi, Nehir Nəşrləri, İstanbul, 1988; Kalim Siddiqi, İslam İnqilabının Mərhələləri, tərcüməçisi Selami Alagöz, Ekin Nəşrləri, İstanbul, 1997; Turqut Tülümen, İran İnqilabının Xatirələri, Boğaziçi Nəşrləri, İstanbul, 1998; İsmail Zengin, İran İnqilabı və Onun Yaxın Şərqə Təsirləri, Milliyet Nəşrləri, İstanbul, 1991; F. Xalidai və b., İran İnqilabı, tərtibçisi Serpil Üşür, Belge Nəşrləri, İstanbul, 1992; Kamuran Gürün, Fırtınalı illər, Milliyet Nəşrləri, İstanbul, 1995

⁸³ Bulud Qaraçorlu SEHEND, "İmama salam", Varlıq, 1358/1979, Tehran, No 1, səh. 41-44.

⁸⁴ Bu hekayə Menuçehr İslam Əzizî tərəfindən qeydə alınıb və şəxsi arxivimizdə mövcuddur.

Marağadan olan məşhur tar ustası Şulan, tar və saza (simli alət) qoyulan qadağanı anlaya bilməyən, tarını çalmağa davam etdi. Xalqın mücahidləri "din adı altında" hərəkət edərək Tar ustası Şulanın qapısında dayandılar. Tarında çaldığı "Segah"ın melodiyasına qapılan Tar ustası Şulan öz mavi səmasında sevgi və xoşbəxtlik yayırdı. "Mücahidlərin" kobud xəbərdarlıqlarından qorxan Tar ustası Şulan onlara baxdı. Rəsmilər ona bir daha tar çalmamağı və tarını təhvil verməyi söylədilər. Tarla eyniləşdirilən Şulan ondan imtina etməkdən imtina etdi. "Tar mənim həyatımdır, tar mənim ruhumdur, tar mənimdir! Canımı al, mənə öldür, amma tarımı məndən almayın. Mən tarım olmadan yaşaya bilmərəm", - dedi. Xalqın mücahidləri cavab verdilər: "Onda gəlin ikinizlə birlikdə iş görək!" Onlar Şulandan tarı zorla alıb başına dəfəllərlə vuraraq həm tarı, həm də Şulanı öldürdülər!

Qaynağından çıxan nəfti, axıdırlar o sazlara.
Kibrit çəkib od vururlar, varlığıma ehsasıma!
O sazların alovları, bağrın sökür qaranlığın,
Nur saçılır qaran qulluq dustaqlara, nur saçılır,
Fikirlərə beyinlərə, nur saçılır kainata!
O sazların alovları, qızıl günəş,
Saçaxların, saçana dək davam tapır...
Birdən birə bir yel əsir, tufan qopur,
Alov daha yüksələrək, hündürlənir,
Boyun çəkir "Şərq"ə baxır,
Baxır ordan çıxan günə, hay qoparır, haray salır:
"- Salam günəş, müjdə verin,
Ayılmışıq, görürsən ki can veririk, qan veririk,
Tez əlini ver əlimə, xalqımıza söz vermişik,
Bir də muhaldır ölkədə, qızıl günəş batıb gedə!
Yerin verə qaranlığa!"⁸⁵

Tarçı Şulan

"Kimdir Şulan?
Vüqar dolu "Rast"dır Şulan!
İktidarlı "Çahargah"dır o qəhrəman...
Azərbaycan hünərinin, qayğıkeşi, bir tarçıdı Marağa'da, Şulan kişi.
Yox əzizim, səhvedirəm, tarçı deyil, tardır Şulan!
Azərbaycan sinəsində, yardır Şulan!
"Muğamlar"ın zirvəsində qartaldır o...
Qara çəndən qopan duman, qovzur tarı, var gücüylə vurur onu, Tarçı Şulan
təpəsinə!.."

⁸⁵ Menuçehr İslam AZİZİ-dan qeydə alınıb. Şəxsi arxivimizdə mövcuddur

"Muğamlar"ın zirvəsinə hündürlənən, qartal ölür..." ⁸⁶

İran türklərinin siyasi və sosial məsələlərinə şeirlərində toxunan aşıklardan/şairlərdən biri olan Cəbrail Daniş (1908-1986?), sazın qadağan edilməsi ilə bağlı aşıkların ustası "Aşiq Cünun"a müraciət edərək bunları demişdir:

"Gəl bax saza, gör saz necə zar zar sənə ağlar,
Sazdan yayılır səs dağa, dağlar sənə ağlar,
Səndən sora qəmgin yaşına nar sənə ağlar,
Xalq içrə bizim ölkədə dayım bu məsəl var:
Dərd əhli təbin versə əlindən yanar ağlar." **133**

Şair Əli Əkbər Hallaçoğlu ⁸⁷(1926) da türk milli musiqi alətlərinin qadağan edilməsi ilə bağlı fikrini belə ifadə etmişdir:

Oxumursan daha bu ellərə ay sözlü sazım!
Ğəmlərimdir mi qonub tellərə ay tozlu sazım?!
Bir ömür gəlmədi bir kəlmə yalan söz dilivə!
Səhər axşam oxuyardın nə ürəkdən elivə?!
Nə gülərdin uca səslə əl atanda telivə?! ⁸⁸

1980-ci ildə başlayan və səkkiz il davam edən İran-İraq müharibəsi Xomeyni rejimi üçün əlçatan bir bəhanə rolunu oynadı. Beləliklə, təzyiqlər, məhdudiyyətlər, fikir dəyişiklikləri - bir sözlə, bütün mənfi cəhətlər - diqqətdən kənarda saxlandı. Referendumdan əvvəlki çıxışlarda tez-tez xatırlanan və İran Konstitusiyasının 15-ci maddəsində geniş şəkildə müzakirə edilən dil azadlığı məsələsi hələ də dayandırılıb. Toylar, məclislər və tar və saz kimi musiqi alətlərində ifa etməklə bağlı müəyyən yumşalmalar olsa da, türk dilinin təhsili, tədrisi və nəşrlərinə qoyulan qadağalar davam edir.

Böyük dövlətlərin və onların regional əməkdaşlarının, hətta onların nəzarəti altında olan feodal, diktatura rejimlərinin yaratdığı hadisələrin Cənubi Azərbaycan şair və aşıklarının şeir və dastanlarında, eləcə də 20-ci əsrin əvvəllərində dərc olunmağa başlayan romanlarda, hekayələrdə, məqalələrdə və qəzet yazılarında əks olunması bu əsərlərdə görünür.⁸⁹ Məqaləmizdəki yer məhdud olduğundan, bu

⁸⁶ Menuçehr İslam AZİZİ-dan qeydə alınıb. Şəxsi arxivimizdə mövcuddur.

⁸⁷ Hüseyin Fəyzullahi VAHİD (Hüseyin ULDUZ), Azərbaycan Çağdaş Aşıqları, Təbriz 1369/1990, s. 239-240

⁸⁸ KAFKASYALI, V/456.

⁸⁹ XX əsr boyunca Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində; Araz, Ayende-ye Azerbaijan (Future of Azerbaijan), Azerbaijan, Azerbaijan Ulduzu, Armağan-ı Azerbaijan, Azeri, Veten Uğrunda,

dövrün bəzi görkəmli yazıçılarının adlarını və onların əsərlərindən bəzi nümunələri verək:

Şeyx Məhəmməd Hiyabani (1880-1920) Məqalələr, Seyid Cəfər Pişəvəri (1893-1947) Söhbətlər və Məqalələr, Abbas Pənəhi Makulu (1902-1971) Roman və Hikayələr: Təbriz Gecələri, Mübarizlər, Səttar Xan (iki cilt), Xiyabani, Gizli Zindan, Heydər Əmioğlu; Doktor Tağı Ərani (1902-1940) Müdafaanəmə; Üstad Ali Askər Müctəhidi (1905-1972) Türk Dilində Məsəllər; Gəncəli Səbahi (1906-1989) Hikayə kitabları: Qartal və Həyat Fəciələri Xatirələri: Ötən Günlərim; Mirza İbrahimov (191-1993) Məqalələr kitabı, Romanlar: Gələcək Gün, Böyük Dayaq, Pərvanə, Xatirələr: Sarı Sim, Hikayələr: Pərvizin Həyatı Anama Deyərəm Ha, Mədinənin Ürəyi; Nəmini Əyup (1920-) Xatirələr Qırx il qurbəttə; Fəthi Xoşkinabi (1922-1989) Romanları, Ata, İki Qardaş ; hikayələri: İki Dost, Son Bayraqdar, Məhəbbət və Nifrət; Prof. Dr. Məhəmməd Təqi Zəhtabi (1923-1998) İran Türkləri'nin əski Tarixi (iki cilt tarix), Hikayələr: Qoy Olsun On, Roman: Bağban Eloğlu, Gramer kitabı: Muasir ədəbi Azəri Dili; Hamit Məhəmmədzadə (1924-) Roman və hikayələr: Hikayələr, Futbolcu, İlk Məhəbbət, Təbriz xatirələri, Biyografi: M. F. Axundov və Şərq; Qəhrəman Qəhrəmanzadə (1913-1990) Hekayələr: Mühacirlərin Hekayəsi, Böhtan, Tozlu Palto, Ayrılıq, Qırmızı Baş Geyimi, Bayraqsız Kişi, Tanınmamış Qadın; Rəhim Cadniku (1919-1946); Cəvad Həyat (1925-) Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Baxış, Varlıq Jurnalındakı Məqalələr; Ali Təbrizi (1929-1997), Mərziyə Əhmədi Üskülü Dalğa (1934-1973), Samət Bəhrəngi (1939-1968), Əli Kamali (1944-1996), Yəhya Şəyda (1924-), İbrahimi Hüseyn Rəfrəf (194-) Dr. (1952-), Zöhrə Vəfai Səttari (1953-), Əli Taşkın (1958-), Ağşin Ağkəmərlı (Məhəmməd Taki Kasım) (1961-), Bəhrüz İmani (1965-), Rıza Həmrəz Təbrizi (1969-), Cəməl Mürzis Həmid Şafi, Əbdürrəhman Təyyar Katibi, Seyid Heydər Bayat, Əli Rıza Sərrafi, Əli Halhali, Hüseyn Düzgün, Mir Hidayət Hisari, Şükrənə Xanım, Məcid Sabbag Yalgız, Məhəmməd Sani, Cəməşid Şəbahi, Muhammed İbadi Şəbahi, Məhəmməd İbadi Heydər Səüfəyin Günəyoğlu, İsa Əli Qarahanzi, Yəqanə, Məhran Təbrizi, Məhrdad Təbrizi, Mir Əli Rızai, Yusuf Qəhrəmanzadə...

XX əsrin siyasi və sosial hadisələrinə əsərlərində toxunan yazıçılar arasında Xiyabani fərqlənir. O, bu mövzulara onlarla məqalə həsr etmişdir. Xiyabaninin "Azərbaycan" adlı məqaləsindən bir neçə paraqraf təqdim edirik:

Bahar-e Azərbaycan, Birlük, Çənlibel, Encümən, Günəş, ızıl Esger, İreli, Işıq, Molla Nəsrəddin, Nəvid-i Azerbaijan, Muştuluq, odlar yurdu, Oxtay, Səttarxan Bayraqı, Teceddüt, Veten Yolunda, Yazmaca kimi qəzetlər və Azadlıq, Azərbaycan Səsi, Birlük, Çiçək, Çuvalduz, Dədə Qorqud, Duman, ədəbiyyat Səhifəsi, əhrrar, əlvən Çiçəklər, El Dili və Ədəbiyyatı, Ərdəbil, Ərk, Fəcr-e Azərbaycan, Fərûğ-i Azadî, Günəş, Qardaşlıq, İngilab Yolunda, Körpü, Koroğlu, Məhd-e Azadî, Molla Nəsrəddin, Omid-e Zəngan, Səhər, Şəms-i Təbrizi, Şərq, Şimali qərp, Ülker, Varlıq, Yeni Yol, Yoldaş kimi jurnallar nəşr olundu. (Ətraflı məlumat üçün bax: Ənvər UZUN, Güney Azərbaycan Mətbuat Tarixi -1816-2002-, Türk Ocağı Trabzon Şöbəsi nəşriyyatı, Trabzon, 2002.) Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz onlarla mənzum və nəsr bu dərgi və qəzetlərdə seriallaşdırılıb.

“...Özgələr və “özümüzünkülər” ürəklərində saxladıkları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində darağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar.

Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmalarında uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər.

...Öz gənc həyatını həqiqət və azadlıq yolunda mərdliklə fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə mə'sum balalara təsadüf etmək olurdu ki, dar ağacları belə onların zəif vücutları qarşısında titrəyirdi. Bunların hədəqədən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və sıxılmış boğazları cəlladları qorxudur və rənglərini qaçıırırdı.

Müharibə əleyhinə olan qüvvələr, daxili və xarici düşmənlər soyulmuş bu varlı əyaləti öz macəraları üçün meydan tə'yin etdilər. Təərrüz və zülmün qanlı pəncəsi bu vətənin nəzənin vücutunu parçaladı, qalib və məqlubların yandırdığı atəşlər abad yerləri yaxıb külə döndərdi. Duz çörək qanmayan ünsürlərin qanlı xəncəri Azərbaycan'ın hörmətdən salınmış qızlarının vücutunda elə yaralar açdı ki, onların qanlı dodaqları bir daha yumula bilməyəcəkdir.

Hələ də Azərbaycanlı'nın qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehran'ın gözü Azərbaycan'ın parçalanmış vücutuna tikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir səsləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir...”

"Söhbətlər, Çıxışlar və Məqalələr" əsərində dövrün siyasi və sosial hadisələrini ətraflı şəkildə işıqlandıran digər bir yazıçı, 1945-46-cı illərdə Təbrizin paytaxtı olmuş Azərbaycan Milli Hökumətinin lideri Mir Cəfərdir. Bu, Pişəveridir. Pişəverinin "Siyahımızın Dili" adlı məqaləsindən bir hissə:

“Ruznaməmiz, Azərbaycan dilinə artıq əhəmiyyət verəcəkdir. Dilimiz, düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq, çox geniş və qəni bir dildir. Onun rüşəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir. Biz onu ana südü ilə əmib, vətənimizin ruhnəvaz havası ilə tənəffüs etmişik. Ona töhin edənlər, onu təhmili və məsnuyi göstərmək istəyənlər bizim həqiqi düşmənlərimizdir, çox xain və əcnəbi ünsürlər qərnlərlə bu gözəl dili ortadan qaldırmağa çalışmışlar. Onun tərəqqisinə və yaşamasına mane olmaq məqsədilə məxsusən ən qəddar azadlıq düşməni olan Rza xan dövləti var qüvvəsini sərf etmişdir. Bununla belə o, sarsılmaz və möhkəm bir halda xalqın içərisində baqi qalıb öz məqamını saxlamış, bu vasitə ilə mədəni və mütərəqqi bir dil olduğu isbata yetişmişdir...”⁹⁰

Abbas Pənəhi Makulu bütün romanlarını 20-ci əsrin siyasi və sosial məsələlərinə həsr etmişdir. Onun "Heydər Əmioğlu" romanından bir parça:

⁹⁰ Mir Cəfər PİŞEVƏRİ (Cavadzadə), Seçilmiş Əsərlər, Redaktə edən: Həy'et Əhməd EMINZADE, Tağı MUSEVİ, Hüseýin CEDDİ, Publication of "Azerbaijan" Ruznamesi, 1344/1965.

“Heydər’in atası ələkbər kişi Urmiya’dan, əfşar əlindən idi. Lakin gəncliyini Tehran’da keçirib, Tehran Universiteti’ndə də təhsil almışdı. Təbabət ilə məşğul olurdu. O, uşaqlarının tərbiyə və təhsilini hər şeydən üstün tutardı. Bir dəfə Ürmiya hakimi tərəfindən təhqir olunduğuna görə, ailəsini də götürüb Araz’ın bu tərəfinə - Rusiya’ya köçmüş, Aleksandrapol⁹¹ şəhərində yaşayan qardaşlarının yanına gəlmişdi (...)

Heydər, Mətəx qalasının yanından keçərkən bir neçə dəfə əli-qolu bağlı məhbusların harasa aparıldığını görmüşdü. Dustaqların qala pəncərələrindən tanışları ilə necə danışdıqlarını, onların ürək dağlayan yanıqlı oxumalarını çox eşitmiş və hər dəfə də mütəəssir olmuşdu. Bütün bunlar gəncin büllur tək saf qəlbini kədərləndirmiş, onu çox düşündürmüşdü. İmkani olsaydı, insanlara kədər gətirən bu dehşətli qalanı öz balaca əlləri ilə dağıdardı...

Bir dəfə də o, qalanın yanından keçərkən yanıqlı bir səs eşitdi: Qazamat istidir yata bilmirəm, Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm...

Onun ürəyi sıxıldı, heç insafdır ki, bu cür məlahətli səsin sahibi qalaya salınsın?! Heydər başını yuxarı qaldırıncə gözü dəmir barmaqlıqların arasından oxuyan oğlana sataşdı. “Yəqin nişanlısı yadına düşüb. Görən, yazıq hələ neçə il burada qalacaq?” Bu fikirlər içərisində addımlarını yeyinlətdi.

Amma kôbud bir səs onu sür’ətdən saldı:

- Geri çək, gic qoyun, hara soxulursan?!

Beş dustağı araya alıb aparan silahlı polis və jandarm nəfərləri qabaqlarına çıxanı yoldan qovur, bu küçədən o birinə keçməyə qoymurdular.

- Hara dürtülürsən, səfeh, yoxsa başın qamçı istəyir?!⁹²

Demək olar ki, bütün ömrünü həbsxanalarda keçirmiş və hətta orada vəfat etmiş sosialist alim Dr. Tağı Eraninin həyatı və əsərləri, xüsusən də məhkəmədəki müdafiəsi dövrün hadisələrini sosialist perspektivindən əks etdirir. Müdafiəsinin bir hissəsində Erani deyir:

“Bəşəriyyətin müğəddəs idealları əleyhinə, insani əxlaq normalarına qarşı hərəkət etmək elə bir iyrenc şəkllə salınmışdır ki, sülh və azadlıqdan, qan tökmə, yoxsulluq, pozğunluq və fahişəliyin qarşısını almaqdan danışan əqidələr on illik həbs cəzası ilə tə’qib olunurlar. Zəhmətkeşlərin tərəfdarı olmaq və onların hüququnu qorumaq üstündə bu qədər şiddətli caza verilməsi cəmiyyət üçün olduqca böyük bir rüsvaylıqdır. Nə üçün zəhmətkeşdən bu qədər qorxursunuz? Polis mə’murlarının üstündə zəhmətkeş sözü yazılmış bir vərəqəyə gözləri sataşan kimi bütün varlıqları ilə ona hücum etmələri nə qədər də ikrah gətiricidir. Cin

⁹¹ Aléksandrapol: Leninakan, Gümrü.

⁹² Pənəhi MAKUULU, Heyder Emoğlu, Yazıcı Nəşriyyatı, Bakı 1985, s. 6 ff. 141 MENaFi və b., II/450-455.

“Bismillah”dan, Tehran polis idarəsinin zəhmətkeşdən qorxduğu qədər kimsədən qorxmur...”

Qəhrəman Qəhrəmanzadə hekayələrində ümumiyyətlə İranda Azərbaycanın kasıb kəndliləri və işçilərinin məruz qaldığı zülm və ədalətsizlikdən, İran hökumətinin hiyləgər və saxtakar münasibətindən və İran türklərinin azadlıq və müstəqillik arzusundan bəhs edirdi. Onun "Tehran Radiosu" hekayəsindən bir parça:

“Bilirsiniz mi, İran hökuməti işsiz fəhlələri, ac, çılpaq kəndliləri qışdan xilas etmək üçün necə tədbir görür?

Qəzətlərdə yazırlar, radiolarda bar bar bağırırlar, deyirlər:

- əziz işsiz İranlılar, özünüzü zalim qışdan müdafiə edin, ölməyin! Bayrama çıxın, isti düşən kimi Amerika mühəndisləri sizin üçün o qədər iş açacaqlar ki, gecə və gündüz dincəlmədən işləyəcəksiniz.

Nə bilim, hələ iş yerlərini də təyin edib göstərirlər ki, Kərəcdə mətələri zəvəd işə salacaqlar, Tehran'ın ətrafındakı dağları siçan kimi dəşik dəşik edib mənədən çıxaracaqlar. Bir sözlə, İran'da iş ayaq tutub yeriyəcəkdir.

Radio o qədər yağlı dil və boyalı təşbehlərlə danışdı ki, iş həvəsi ilə qışdan çıxmağa tələsirdim. Günləri sayırdım. "Bayrama on beş gün qaldı. Allah qoysa, yazda iş olacaqdır". Amma elə bilirdim ki, dövlət də əsl sözünü pıçıltı ilə qulağıma deyir: "Arzu, ümidlə yaşa, onunla da gora get".

Canları ağızlarından çıxana qədər "bol çörək, bol iş" deyən atababalarımız da öz arzularını, ümidlərini özləri ilə bərabər qara torpağ altına aparmışlar.

Hər il Tehran radiosuna aldanıb iş tapmaq üçün şəhərə gedərdim. Lakin isti günlərdə Tehran'ın küçələrində ac acına dolaşib əliboş, üzü qara kəndə qayıdardım. Arvad məni danlardı. Mənsə, Allah'ın altında bir saatlığa kişi olaydın, gedib görəydin ki, o binamus radio bizləri necə aldadır, deyib deyinərdim...”⁹³

Dil, ədəbiyyat, tarix və tibb üzrə mütəxəssis olan Dr. Cevat Heyət, 1979-cu ildən bəri Tehrandə nəşr etdirdiyi "Varlık" jurnalı da daxil olmaqla, öz nəşrlərində Cənubi Azərbaycan türklərinin siyasi, sosial və mədəni problemlərini və həll yollarını məharətlə təhlil edir. Onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış" kitabının ön sözündən bir neçə abzası təqdim edirik:

"Qorxuram cavan nəsil bu böyük işin, kafi dərəcədə dərin mənasını başa düşməsin. Düşmənlərimiz, uzun zamanlar bizim hüviyyətimizi göstərən ən kiçik qərinəni silmək, aradan aparmaq və bu mümkün deyilsə təbii, təfsir yolu ilə ən zəif rəvayətə dayanaraq gün kimi aydın dəlilləri heçə saymaq və unutturmaq istədilər

⁹³ KAFKASYALI, VI/518 vd.

bu işdə bilərək və nəqşə üzrə xəyanət edənlər olduğu kimi hakim muhitin umumi atmosferinə uyaraq da o yolu gedənlər çox oldu.

Bu düşmənlərin və düşmənlərin dostlarının təbiidir ki lap baş hədəfləri dilimiz idi. Əlbətdə dili inkar edəbilsələr, ədəbiyyatımız və onun tarixi də öz özünə müntəfi olur.

Dediyimiz kimi baş hədəf dilimiz idi. Ona bir neçə tərəfdən hücumla keçdilər. Lap başda Azərbaycanlı münəvvərlərinin Fars dil və mədəniyyətinə (kültürünə) bəslədikləri samimi və qədim əlaqədən suistifadə etdilər. Bu əlaqəyə dayanaraq öz ana dilinə soyuqluq yaratmaq istədilər.

Ana dilin təlim və təllümü mümkün olmayınca və dil ancaq gündəlik, səthi münasibətlərə həsrətilincə, kəlmələr unudulur, xəzinəsi tükənir, dil fəqirləşir. Bu fikr, sonra münəvvərin başına qaxınc olur, xəbərsiz tutulduğu üçün, bu altdan altdan xəbisənə təbliğ yalanına inanır.

Haqarət hissi ilə özünü və dilini inkar etməyə başlar. Uşağına elimizdə əskidən dəb (moda) olan gözəl adlar yerinə, heç Azərbaycan Türkü'nün ağzında düzgün tələffuz edilməyəcək Fars və Frənqi adlar taxar, onunla ana dilində danışmaz və axırda "iki məscid arasında binəmaz" ... yə'ni hüviyyətsiz şəxsiyyətsiz, "heimatlos" ⁹⁴olar."⁹⁵

4. Nəticə

Son iki əsrdə Cənubi Azərbaycanın tarixi onun bütün tarixinin xülasəsi hesab edilə bilər. Çünki bu əsrlərdə baş verən hadisələr bu bölgədə əsrlər boyu yığılıb qalan problemlərin təzahürüdür. Təbii ki, bu dövrdə baş verən siyasi və sosial hadisələr Cənubi Azərbaycan türklərinin tarixinə və mədəniyyətinə, xüsusən də ədəbiyyatına dərin təsir göstərmiş, əhəmiyyətli izlər qoymuşdur. Bütün bu siyasi və sosial hadisələr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının poetik əsərlərində və ötən əsrin əvvəllərindən bəri yaranan romanlarda, qısa hekayələrdə, məqalələrdə və digər nəsr əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Qəzet, jurnal və kitablarda dərc olunan bu ədəbi əsərlər son iki əsrin tarixinə xeyli işıq salır. Onlar son iki əsrdə feodal və diktatura rejimləri tərəfindən İran və Cənubi Azərbaycan xalqına edilən bütün zülm və ədalətsizlikləri, ziyalıların və xalqın bu ədalətsizliklərə qarşı reaksiyalarını, imperialist güclərin İranı və digər müsəlman ölkələrini necə istismar etdiyini, onların gizli və açıq planlarını və

⁹⁴ Almanca söz, evsiz, avara, səfil mənasında/ Tərcüməçi

⁹⁵ Cavad HEY'ƏT, Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinə Baxış, Tehran-İran-1376/1998, I/3-4.

müsəlman xalqlarının imperialist dövlətlərin tələlərinə necə düşdüyünü təsvir edir. Bundan əlavə, İran və Şərqi xalqlarının həyatı, düşüncələri, münasibətləri, davranışları və gözləntiləri, İran və Cənubi Azərbaycan yönetimlərindəki xarici əməkdaşların qanunsuz əməlləri və bu ədalətsizliklərin aradan qaldırılması üçün həll yolları bu əsərlərdə müxtəlif formalarda əks olunub.

Namiq Kamal türk dünyasının başqa bir bölgəsində məşrutə(konstitusiya) hərəkatlarında iştirak edərkən, millətinin tənhalığını və öz gücünə bağlılığını “Sənə səndən gərəkdir bir işdə dâd lâzımsa, / O işdən ümidin kəs ki qeyridən imdâd lâzımsa!” beyti ilə ifadə edirdi. O, həmçinin Cənubi Azərbaycan türklərinin təcrübələrini təsvir edirdi.

Cənubi Azərbaycan türklərinin və digər türk icmalarının təcrübələrindən dərs çıxarmaları üçün mövcud olan orijinal ədəbi mətnlər nəşr olunmalı və hədəf kütlələrə təqdim edilməlidir. Şimali Azərbaycan, Türkiyə və digər əlaqəli türk dövlətləri və icmalarındakı arxivlərdə və ya anbarlarda tapılan ədəbi əsərlər təqdim edilməlidir. Bütün bunlara əlavə olaraq, şifahi ənənədə yaşayan mücərrəd və maddi ədəbi və mədəni irs toplanmalı, obyektivləşdirilməli və aidiyyəti şəxslərə təqdim edilməlidir.

MƏNBƏ:

- AKYOL, Taha, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, Milliyet Yay., İstanbul 1999.
- ANDİCAN, Ahad, A., Değişim Sürecinde Türk Dünyası, Emre Yay., İstanbul 1996.
- ARAZOĞLU, Muxteser Azərbaycan Tarixi, Bütöv Azərbaycan Kitabxanası Tarix Seriyası, Bakı. 1999.
- ARI, Tayyar, Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi -1978-1996- Alfa Yay.İstanbul 1996.
- Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I-III, A.E.A. Neşriyyatı, Bakı 1960.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı 1987.
- BLAGA, Rafael, İran Halkları El Kitabı, by., 1997.
- DELİLİ, H., Azərbaycan'ın Cənub Xanlıqları, Bakı 1979.
- DEVLET, Nadir, Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.
- EMİROV, Sabir, Cənubi Azərbaycan Milli-Demokratik Edebiyyatı (1941-1990), Elm Neşriyyatı, Bakı 2000.
- GÜREL, Şükrü S. Orta Doğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 432, Ankara, 1979.
- GÜRÜN, Kamuran, Fırtınalı Yıllar, Milliyet Yay., İstanbul 1995.
- GÜRÜN, Kamuran, Fırtınalı Yıllar, Milliyet Yay., İstanbul, 1995.
- HALİDEY, F. ve dğr. İran Devrimi, Derleyen: Serpil Üşür, Belge Yay., İstanbul, 1992.
- HESENİLİ, Cemil, "Güney Azerbaycan: 1945 Yılıının Sonbaharı", Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1999.
- HESENİLİ, Cemil, Güney Azerbaycan Milli Harekatı, Türkler, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.
- HEY'ET, Cavad, Azərbaycan Edebiyyatı Tarixinə Bir Baxış I, Tehranİran-1376/1998.
- HEYKEL, Hasaneyn, M., Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü, Nehir Yay., İstanbul 1988.
- HEYKEL, M. Hasaneyn, Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü, Nehir Yay., İstanbul, 1988.
- KAFKASYALI, Ali, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, I-VI, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2002.

- KALAFAT, Yaşar, Jeokültürel Boyut İran Türklüğü, Yeditepe Yay., İstanbul, 2005.
- KARABEKİR, Kazım, İstiklal Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul 1990.
- KARADAĞ, Raif, Petrol Fırtınası, Divan Yay., İstanbul 1991.
- KAYABALI, İ., ARSLANOĞLU, C., “İran”, Türk Kültürü Dergisi, Türk Kültürü Araştırma, Sayı: 126.
- KEYKURUN, Naki, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), İlke Yay., Ankara, 1998.
- KÖÇERLİ, Ferudun, Azerbaycan Edebiyatı, I-II, Elm Neşriyyatı, Bakı 1978.
- KÖPRÜLÜ, M. F. Türk Edebiyat Tarihi, Ötüken Yay. İstanbul 1988.
- LEWIS, Bernard, Ortadoğu, trc.: M. Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- MARGARET, Bainbridge, Dünyada Türkler, trc.: M. Harmancı, Say Yay., İstanbul 1990.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hereketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1991.
- MENAFİ, M., Z. EKBEROV, R. QASIMOVA, Cenubi Azerbaycan Edebiyyatı Antologiyası, I-IV, Elm Neşriyatı, Bakı 1981.
- MUTAHHARI, Ayetullah, İslam Devrimi, Pınar Yay. İstanbul 1981.
- MUTAHHARI, Ayetullah, İslam Devrimi, Pınar Yay., İstanbul, 1981.
- ODER, Kerim, Azerbaycan, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1982.
- ÖREN, M. M., İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, haz. Selçuk Akın, Mars Matbaası, Ankara 1980.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya Denkleminde Ortadoğu, Eğitim Yay., İstanbul 1997.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul 1978.
- PARLAR, Suat, Ortadoğu,-Vadedilmiş Topraklar- Bibliyotek Yayınları, İstanbul 1997.
- RESULZADE, M. E., Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakı 1990.
- SABİR, E., Cenubi Azerbaycan Yazıçılarının Edebi Mecmuası, Azerbaycan Ruznamesi'nin Neşriyesi, byy., 1960.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih -1918-1990-, İmge Yay., 3. Baskı, Ankara, 1993.

SHAFFER, Brenda, İran'da Azeri Türkleri, trc.: M.F. Çakır, Türkler,XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

SHWADRAN, Benjamin, The Middle East Oil and the Great Powers, Halsted Press, New York, 2nd Printing, 1974.

SIDDIKI, Kelim ve dğr., İran İslam Devrimi, Objektif Yay., İstanbul, 1991.
SIDDIKI, Kelim, İslam Devriminin Aşamaları, trc.: S. Alalgöz, Ekin Yay., İstanbul 1997.

SIDDIKI, Kelim, İslam Devriminin Aşamaları, trc.: Selami Alalgöz, Ekin Yay., İstanbul, 1997.

STOCKING, George W. Middle East Oil, A Study in Political and Economic Controversy, Vanderbilt University Press, Kingsport Tenn., 1970.

SYKES, P. M., A History of Persia, Macmillan and Co., London, 1915.

TÜLÜMEN, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998.

TÜLÜMEN, Turgut, İran Devrimi Hatıraları, Boğaziçi, İstanbul 1998.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, V, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

TÜRKLER, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

UZUN, Enver, Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002) Türk Ocağı Trabzon Şub. Yay., Trabzon, 2002.

ÜÇOK, Coşkun, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., 3. Baskı, Ankara, 1980.

ÜŞÜR, Serpil, İran Devrimi, Belde Yay., İstanbul 1992.

Varlık, 105-2, 106-3, Tahran- İran.

WILLIAMS, E. Crawshay, Across Persia, Edvard Arnold Pub., London, 1907.

YAZAR, Yusuf, Ortadoğu -Değişen Dengeler-, Seha Neşriyat, İstanbul 1989.

ZEHTABI, M. T., İran Türklerinin Eski Tarihi 1, Tebriz 1378.

ZENGİN, İsmail, İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri, Milliyet Yay., İstanbul, 1991.